

Hangisi Önce Yazıldı: Esrârü'l-belâga mı yoksa Delâilü'l-i'câz mı? İki Eserin Yazım Tarihinin Tespiti Üzerine Bir İnceleme

Which was Written First: Asrâr al-balāga or Dalâil al-i'jâz? A Study on Determining the Writing Dates of the Two Works

İsmail ARAZ¹

¹Selçuk Üniversitesi, Arap Dili ve Belagati
Anabilim Dalı, Konya, Türkiye

ORCID: İ.A. 0000-0002-3482-0483

Sorumlu yazar/Corresponding author:
İsmail Araz (Dr. Arş. Gör.),
Selçuk Üniversitesi, Arap Dili ve Belagati
Anabilim Dalı, Konya, Türkiye
E-posta: ismmailaraz@gmail.com

Başvuru/Submitted: 02.05.2024

Revizyon Talebi/Revision Requested:
20.07.2024

Son Revizyon/Last Revision Received:
21.07.2024

Kabul/Accepted: 21.07.2024

Atıf/Citation: Araz, İsmail. "Which was Written First: Asrâr al-balāga or Dalâil al-i'jâz? A Study on Determining the Writing Dates of the Two Works." *Şarkiyat Mecmuası - Journal of Oriental Studies* 45 (2024), 209-249.
<https://doi.org/10.26650/jos.1477469>

Öz

Bu çalışmada, V./XI. yüzyıl âlimlerinden Abdülkâhir el-Cürcânî'nin (ö. 471/1078-1079) *Esrârü'l-belâga* ve *Delâilü'l-i'câz* eserlerinin yazım tarihinin tespiti amaçlanmıştır. Cürcânî şiir eleştirisi, belagat ve i'câz konularına yer verdiği söz konusu eserlerden hangisini önce kaleme aldığına dair herhangi bir bilgi sunmamıştır. Bu durum, "Önce *Esrâr* mı yazılmıştır yoksa *Delâil* mi?" problemini ortaya çıkarmıştır. XX. yüzyıldan itibaren araştırmacılar arasında önemli bir tartışma konusu olan mezkûr problem, daha çok örtük deliller üzerinden ele alınmıştır. Bu ise, araştırmacıların kesinlik ifade eden yargılardan olabildiğince uzak durarak sadece varsayımlarda bulunmalarına neden olmuştur. Bahsi geçen araştırmacıların örtük delillerinden farklı olarak bu çalışmada, *Delâil* eserinin ne zaman kaleme alındığına dair önemli bilgiler sunan yazma bir nüshadaki açıklamalar temel alınmıştır. Çalışmanın kapsamı gereği, öncelikle araştırmacıların konu hakkındaki görüşlerine yer verilmiş, sonrasında ise *Delâil* eserine ait önemli nüshalar üzerinde inceleme yapılmıştır. Bu bağlamda, Cürcânî ile aynı dönemde yaşamış olan Ebû Zeyd isimindeki Cürcânî birinin açıklamalarını aktaran nüshadaki bilgiler tahlil edilerek Cürcânî'nin ilmi serüvenine ilişkin bazı tespitlerde bulunulmuştur. Alanında ilk olan bu çalışmanın temel amacı, belagatin temel kaynakları kabul edilen *Esrâr* ve *Delâil* eserlerinin yazım tarihini tespit ederek Cürcânî'nin ilmi serüveninin daha kapsamlı anlaşılmasına katkı sunmaktır.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belagati, Abdülkâhir el-Cürcânî, Ebû Zeyd el-Cürcânî, Esrâr, Delâil

ABSTRACT

In this research, the aim is to determine the timeline for the creation of the works *Asrâr al-balāga* and *Dalâil al-i'jâz* by the 11th-century scholar 'Abd al-Qâhir al-Jurjânî (d. 471/1078-1079). Al-Jurjânî did not specify which of these works, which encompassed poetry criticism, rhetoric, and i'jâz, was composed first. This lack of clarity has led to the debate on whether *Asrâr* was written before *Dalâil*. Over the years, researchers have approached this issue primarily through implied evidence, leaving room for speculation and avoiding definitive conclusions. In

contrast, this study is grounded in a manuscript that provides crucial insights into the timing of *Dalâ'il*'s composition. The study begins by presenting the perspectives of researchers on this topic and subsequently conducts a thorough analysis of significant copies of *Dalâ'il*. Within this framework, notable conclusions about al-Jurjânî's scholarly pursuits were drawn by scrutinizing the information in the manuscript, which conveys the statements of a contemporary of al-Jurjânî named Abû Zayd from Jurjân. This pioneering study aims to enhance our understanding of al-Jurjânî's scholarly endeavors and objectives by identifying the chronology of *Asrâr* and *Dalâ'il*, recognized as fundamental sources of rhetoric.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, 'Abd al-Qâhir al-Jurjânî, Abû Zayd al-Jurjânî, *Asrâr*, *Dalâ'il*

EXTENDED ABSTRACT

Initial studies on the linguistic characteristics of the Qur'ân emerged in the 2nd/8th century. Interpretive evaluations of Abdullah B. Ibn Abbâs (d. 68/687-688), who highlighted pre-Islamic poetry, laid the groundwork for these studies. With the acceleration of scholarly activities, these evaluations revealed a development predominantly characterized by linguistic studies. In this context, the first works discussing the semantic dimensions of metaphorical words in the Qur'ân were penned. However, toward the end of the 3rd/9th century, due to increasing disagreements among Muslims regarding prophecy, the Qur'ân, and miracles, discussions began to arise about how the Qur'ân constituted a linguistic miracle and how it confounded the Arabs. From the 3rd and 9th centuries onwards, studies focusing on unique and inimitable aspects of the Qur'ân intensified. During this period, some scholars argued that the inability to produce a linguistic counterpart to the Qur'ân (al-sarfa) was due to divine intervention. Conversely, other scholars have posited that the extraordinary syntax of the Qur'ân and its advanced rhetorical details (syntax theory-nazariyya al-nazm) render it unparalleled. Both views were defended based on different arguments. Nonetheless, the perspective that the Qur'ân was inimitable and unparalleled because of its extraordinary syntax and advanced rhetoric found greater support.

After the 3rd/9th century, increasing studies on the i'jâz (inimitability) of the Qur'ân intensified in the 4th/10th century. In the 5th/11th century, the works of 'Abd al-Qâhir al-Jurjânî (d. 471/1078-1079) on rhetoric and poetry criticism reached their zenith. Al-Jurjânî, a scholar of literature and rhetoric from the 5th/11th century, specialized in linguistics, i'jâz, tafî, and rhetoric. In the early years of his life, he focused on the Arabic language, producing both commentaries and original works. In the later years of his life, he turned toward rhetoric, concentrating on whether there was a superiority in words spoken in the same language. In this research journey aimed at explaining how the Qur'ân, as a linguistic miracle, confounded the Arabs based on scientific foundations, he particularly focused on rhetoric and poetry criticism. He endeavored to construct a systematic and original discipline of rhetoric by examining rhetorical topics, which had not been thoroughly studied until his time, within the framework of poetry criticism and linguistics. This effort required extensive knowledge accumulation and was prominently featured both theoretically and practically in his works *Asrâr al-balâgha* and *Dalâ'il al-i'jâz*. These works, which hold great importance in terms of poetry criticism,

i'jāz, and rhetoric, contributed to the formation of rhetorical science in Arabic. These works, which influenced subsequent rhetoric studies, reflect al-Jurjānī's ability to interpret, evaluate, and identify the true meaning of texts.

According to the data at our disposal, there is no definitive information regarding the dates of the writing of the works *Asrār* and *Dalā'il*. This situation creates significant uncertainty for researchers aiming to illuminate the historical context and writing process of such works. The absence of any historical record regarding when al-Jurjānī wrote these two significant works is the fundamental reason for this uncertainty. This lack of historical information has raised many important questions in the academic field. In particular, the following questions stand out: "Which discipline did al-Jurjānī initially focus on at the beginning of his career?" Was it i'jāz or rhetoric? Which of his works did al-Jurjānī complete first?" Additionally, there is curiosity about whether al-Jurjānī aimed to transform rhetoric or i'jāz into an original and systematic discipline. Within the framework of these questions, researchers have made various guesses based on indirect and implicit information. These guesses, made through content analysis of the works, linguistic and stylistic features, references, and the relationship with al-Jurjānī's other works, provide important clues for understanding the historical context. However, these guesses, while always being part of efforts to fill gaps in the literature, are not always definitive and verifiable. Therefore, to reach more concrete and definite information about the order and motivation behind al-Jurjānī's writing of his works, new sources need to be discovered, and existing data need to be examined more deeply.

The present study is prepared to contribute to the resolution of the question, "Which was written first: *Asrār* or *Dalā'il*?" To avoid repetition, a different approach from previous studies on the subject is adopted. This study is based on information from the oldest manuscripts of *Dalā'il*. Indirect or implicit information has been avoided as much as possible. Documents reflecting al-Jurjānī's intellectual journey have been taken as the basis, and in this context, the explanations of a scholar named Abu Zayd al-Jurjānī (d. 6th/12th century), who lived in the city of Jurjān and provided significant information about al-Jurjānī's efforts to solve the issues of rhetoric and i'jāz, have been utilized. These explanations help us better understand al-Jurjānī's intellectual efforts and, consequently, clarify the order in which *Asrār* and *Dalā'il* were written.

For a correct and complete understanding of Abu Zayd's explanations, the chronological order of al-Jurjānī's works is examined in detail. In this context, the intellectual journey of al-Jurjānī and the order of his works' writing are determined. The researchers' views on the writing dates of *Asrār* and *Dalā'il* have been meticulously examined, and different approaches in the literature on this subject have been presented. In the next stage of the study, the significant explanations on Abu Zayd have been included, and based on these explanations, the writing date of the work *Dalā'il* has been determined. In this process, the question "Which was written first: *Asrār* or *Dalā'il*?" has formed the focus of the research. The tazavvuq method was

employed in this study to give words their correct meanings and to obtain details of Abu Zayd's explanations. This methodological approach has provided us with a broader understanding of deeply examining the esthetic and semantic layers of the texts. Additionally, to holistically evaluate the obtained data, the descriptive method, a qualitative research method, was adopted.

This study is a pioneering work in its field and aims primarily to determine al-Jurjānī's intellectual journey and to outline his grand rhetoric/î'jāz project, which he could not complete. The works of al-Jurjānī and the commentaries on these works hold great importance in the tradition of Islamic rhetoric, and this study aims to significantly enrich knowledge accumulation in this field.

Giriş

Kur'an'ın gramer kaideleri ekseninde öne çıkan semantik incelikleri, bir selika olarak belagat yetisine sahip ilk dönem Müslümanları tarafından fark edilir. Bu sebeple olacak ki İslam'ın ilk yıllarında sair İslami ilimlerde olduğu gibi Kur'an'ın Arapları âciz bırakan yönü üzerinde herhangi bir tartışma olmaz. Ancak tedvin faaliyetlerinin hızlanmasıyla birlikte II./VIII. yüzyılın ortalarından itibaren Müslümanların yaşadığı şehirlerde ilmî hareketlilik yaşanır. Dil, hadis ve tefsir çalışmalarının öncülük ettiği bu hareketlilik çerçevesinde gündeme gelen meselelerden bir tanesi de Kur'an'ın herkesi âciz bırakan üslubu olur. Mezkûr meseleye bağlı olarak “Kur'an hangi özelliğiyle Arapları âciz bırakmıştır? Kur'an'ın benzerinin getirilememesinde ilahi gücün müdahalesi var mıdır?” sorularına cevap aranır. Bu dönemde “Araplar, ilahi müdahale sonucu âciz kalmışlardır.” şeklinde öne çıkan sarfe görüşü, Kur'an'ın i'câzı meselesinde benimsenen ilk görüşlerden biri olarak dikkat çeker. Ancak bu görüşün Kur'an'ın erişilemez belagatini göz ardı ettiğini fark eden âlimler, ilahi müdahaleden ziyade söz eksensli bir i'câz nazariyesi geliştirmeye çalışırlar. Bu nazariyeye göre, Kur'an söz dizimle (nazım), yani nahiv kaideleri çerçevesinde lafız-anlam düalizmini mükemmel surette kullanarak bir söz harikasına dönüşmüştür. Benzerinin getirilememesinin sebebi, söz diziminin erişilemeyecek belagat inceliklerine sahip olmasıdır.¹

Kur'an'ın mu'ciz oluşu, genel anlamda sarfe (ilahi müdahale) ve eşsiz kabul edilen söz dizimi şeklinde öne çıkan iki görüş çerçevesinde izah edilir. Yine de IV./X. yüzyılın sonlarına kadar kaleme alınan eserler incelendiğinde bu görüşlere yer verilmekle beraber i'câz konusunun detaylıca işlenmediği görülür.² Ancak IV./X. yüzyılın sonlarından başlamak üzere i'câz farklı yönlerden ele alınmaya başlanır. Bâkîllânî'nin (ö. 403/1013) şiir eleştirisi ve i'câzı bir arada işlemesi ve Arap şiirindeki eksiklikler üzerinden Kur'an'ın eşsiz üslubuna atıf yapması buna örnek verilebilir.³ V./XI. yüzyıla gelindiğinde ise, i'câzı müstakil bir disipline dönüştürmek ve ilmî temeller çerçevesinde izah etmek isteyen Cürcânî'nin (ö. 471/1078-1079) çalışmaları öne çıkar. Şiir eleştirisi, belagat ve nahiv disiplinlerinden istifade eden Cürcânî, i'câz eksensli bir yorum paradigması geliştirir. Bu amaca hizmet etmek için beyan konularını işlediği *Esrârü'l-belâga'yı* ve i'câza dair *Şâfiye* risalesi ile *Delâilü'l-i'câz'ı* kaleme alır. Mezkûr eserlerden bilhassa *Esrâr* ve *Delâil* dikkat çeker. Cürcânî'nin belagat ve şiir eleştirisi meselelerini bir arada işlemesi, önceki çalışmalarda tespit ettiği eksiklikleri tamamlamaya çalışması, i'câz meselesini sadece söz dizim ekseninde tetkik etmesi ve lafız-anlam düalizmini ilmî bir şekilde değerlendirmesi, söz konusu iki eserin etki alanının daha geniş olmasını sağlar. Nitekim Cürcânî'den sonra gerek i'câz gerekse belagat konusunda kaleme alınan eserlerin ana kaynakları *Esrâr* ve *Delâil* olur.⁴

1 Ayrıntılı bilgi için bk. Abdülkerim el-Hatîb, *I'câzû'l-Kur'an: el-i'câz fî dirâsâti's-sâbikîn dirâse kâşife li-hasâisi'l-belâgati'l-Arabîyye ve me'âyirihâ*, (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1974), 22 vd.

2 Klasik dönemde kaleme alınan i'câz eserleri için bk. Fazl Hasan Abbas-Senâ Abbas, *I'câzû'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (Amman: Dâru'n-Nefâis, 8. Baskı, 2015), 35-85.

3 Ebû Bekr el-Bâkîllânî, *I'câzû'l-Kur'an*, thk. es-Seyyid Ahmed Sakr, (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1954), 241-278.

4 Örneğin Râzî (ö. 606/1210), Kur'an'ın i'câzına dair eserinde Cürcânî'nin *Esrâr* ile *Delâil* eserlerini esas almıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Fahrreddin er-Râzî, *Nihâyetü'l-icâz fî dirâyeti'l-i'câz*, thk. Nasrullah Hacımüftüoğlu, (Beyrut: Dâru Sâdir, 1424/2004), 23 vd.; belagat başta olmak üzere çeşitli ilimleri incelediği *Miftâhu'l-'ulûm*

Cürcânî, kendisinden önce konuyla ilgili eser veren müelliflere göre oldukça kapsamlı ve derinlikli eserler kaleme alır. Ancak buna rağmen kimi araştırmacılara göre özellikle *Delâil*, konuların sınıflandırılması ve işlenişi yönüyle birtakım problemlere sahiptir. Bu durum, ilerleyen dönemlerde *Nihâyetü'l-îcâz* ve *Miftâhu'l-'ulûm* gibi konuları sınıflandırma yönüyle daha sistematik eserlerin kaleme alınmasını zorunlu hâle getirir. Kazvîni'nin (ö. 739/1338), belagat konularını cami sistematik bir çalışma olması dolayısıyla *Miftâh*'ı alanında en faydalı eserlerden addetmesi bunu teyit eder.⁵

Yoğun muhtevasına ve Cürcânî'nin isabetli değerlendirmelerine rağmen *Delâil*'in iç bütünlüğündeki problemlerin konuların sınıflandırılmasıyla sınırlı olmadığını belirtmekte yarar vardır. Cürcânî'nin takip ettiği yöntemi belirtmemesi, *Delâil*'in geniş bir mukaddimeye sahip olmaması, eleştirileriyle kimi hedef aldığını açıklamaması ve bazı pasajları tekrarlamasının sebebini izah etmemesi gibi hususlar da ayrıca zikredilebilir. Ancak bu hususlar, doğrudan bir eksiklik kabul edilmemelidir, bunun yerine V./XI. yüzyıldaki dönemin telif anlayışı, eserlerin yazım tarihi ve Cürcânî'nin hayatı dikkate alınarak değerlendirilmelidir. Dolayısıyla anakronizme düşerek bugünkü telif anlayışı üzerinden *Delâil*'deki bazı problemleri Cürcânî'nin telif anlayışına hamletmenin sağlıklı bir yaklaşım olmadığı hatırlanmalıdır.

Açıklamalar çerçevesinde bu çalışmada, XX. yüzyıldan itibaren birçok araştırmacı tarafından tartışılan bir problem ele alınmıştır. *Esrâr* ile *Delâil*'in ne zaman ve nasıl kaleme alındığı şeklinde öne çıkan bu problem çerçevesinde birçok farklı görüş ileri sürülmüştür. Tutarlı gerekçeleri olmakla beraber bu görüşlerin kahir ekseriyeti, *Esrâr* ve *Delâil*'deki örtük bilgilerden hareketle ortaya atılmıştır. Bu ise, iki eserden hangisinin önce kaleme alındığı meselesinin nihai bir şekilde çözümlenememesine yol açmıştır. Zira her iki görüşün savunucuları, örtük ifadeler üzerinden argüman geliştirmeye çalışmışlardır. Bu durum, meselenin bazı yönlerden izaha kavuşmasına yardımcı olsa da araştırmacıları nihai bir sonuca ulaştıramamıştır.

Bu konuda yapılacak bir araştırmanın zor süreçlerden geçtiği, ulaşılabilecek sonuçların da tarihî değeri olan bir belgeyle baştan aşağı değişebileceğini söylemek mümkündür. Tam da burada telafisi zor olan böyle bir hataya düşmemek amacıyla önceki çalışmalardan farklı olarak *Delâil*'in yazma nüshasındaki bir müstensihin açıklamalarına başvurulmuştur. Böylece Cürcânî'nin her iki görüşe hamledilebilecek örtük ifadelerinden ayrı olarak tarihî bir belge çerçevesinde meselenin kesin bir çözüme kavuşturulması hedeflenmiştir.

Çalışmanın hedefine ulaşabilmesi ve elde edilen verilerin daha iyi anlaşılabilmesi amacıyla öncelikle *Esrâr* ve *Delâil*'den hangisinin önce yazıldığına dair tartışmalar hakkında bilgi verilmiştir. Sonrasında *Delâil*'in yazma nüshasındaki pasaj tahlil edilmiştir. Çalışmada tezevvuk metodunun yanı sıra, analitik ve eleştirel ağırlıklı bir araştırma-inceleme yöntemi esas alınmıştır. Bu şekilde Cürcânî'nin, eserlerini nasıl kaleme aldığı, temel amacının ne olduğu, amacına ulaşip

müellifi Sekkâkî (ö. 626/1229) de *Esrâr*, *Delâil*, *Keşşâf* ve *Nihâyetü'l-îcâz*'dan istifade etmiştir. Bilgi için bk. Ebû Ya'kûb es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm*, thk. Naîm Zerzûr, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1403/1983), 5 vd.

5 Kazvîni'nin açıklamaları için bk. Sa'düddîn et-Teftâzânî, *el-Muhtasar şerh Telhîsi'l-Miftâh*, thk. Acâc Avde Bergaş, (Dimaşk: Dâru't-Takvâ, 1442/2021), 95.

ulaşamadığı, *Delâil*'in tamamlanmış bir eser olup olmadığı, Cürcânî'nin zihninde tasarladığı *Delâil* ile günümüze ulaşan *Delâil*'in aynı olup olmadığı gibi birçok husus aydınlatılmaya çalışılmıştır.

1. Cürcânî'nin Eserlerinin Kronolojisi

Esrâr ve *Delâil* eserlerinin yazım tarihi probleminde asıl olan, iki eserden hangisinin önce kaleme alındığının tespit edilmesinin ne anlam ifade ettiği. Anlam değerini saptamadan bu problem hakkında araştırma yapmanın ya da bir sonuca varmanın akademik çalışma alanlarına katkı sağlayacağını söylemek zordur. Dolayısıyla problemi çözmekten önce bu çözümün işlevselliği üzerinde durulmalıdır.

Her şeyden önce, *Esrâr* ve *Delâil*'den hangisinin önce kaleme alındığı probleminin, Cürcânî'nin belagat ve i'câz meselelerine bakış açısının nasıl şekillendiğini yansıtmaya açısından önem arz ettiği unutulmamalıdır. Aynı şekilde Cürcânî'nin belagat, şiir eleştirisi ve i'câz ekseninde bir disiplin oluşturmayı hedefleyip hedeflemediğini tespit etmesi yönüyle de değerlidir. Buna ek olarak söz konusu problem, *Delâil* eserinin günümüze ulaşan hâli ile Cürcânî'nin kaleme almayı planladığı ancak vefatı dolayısıyla tamamlayamadığı hâlinin aynı olup olmadığına dair fikir verir. Bu ise *Delâil*'in iç bütünlüğüne yönelik eleştirilerin gözden geçirilmesinin, daha insaflı ve yapıcı değerlendirmelerin yapılmasının önünü açar.

Cürcânî'nin birçok alana hitap eden eserlerini ne zaman kaleme aldığı hakkında klasik kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Kaynaklarda yer aldığı üzere onun *Esrâr* ve *Delâil*'den ayrı olarak tefsir, nahiv ve sarfa dair eserleri vardır. *Şerhü'l-Fâtiha*, *el-'Avâmilü'l-mie*, *Kitâbü'l-Cümel*, *el-Muktesid*, *et-Tetimme fi'n-nahv* ve *Kitâb fi't-tasrîf* bu eserlerden bir kısmıdır.⁶ Nahiv, sarf, tefsir, belagat, şiir eleştirisi ve i'câz gibi farklı disiplinlerle ilintili bu eserlerden hangisiyle başladığı, Cürcânî'nin ilk olarak hangi disipline ilgi duyduğu tam olarak bilinmemektedir. Yine de kaynaklardaki satır arası bilgilerden ya da V./XI. yüzyılın Cürcân'daki sosyokültürel ve siyasi gelişmelerden hareketle bazı çıkarımlarda bulunulabilir.

Cürcânî'nin eserlerinin kronolojik olarak doğru bir şekilde tasnif edilebilmesi için öncelikle *Esrâr*, *Şâfiye* ve *Delâil* eserleri sona bırakılmalıdır. Çünkü ilerleyen satırlarda aktarılacağı üzere bu eserler, Cürcânî'nin hayatının sonlarına doğru kaleme alınmıştır. Mantiki örgüde düşünüldüğünde böyle bir tasnifin doğru olduğu ortaya çıkar. Şöyle ki Cürcânî, *Esrâr* ve *Delâil* eserlerinde bir sözü edebî ve üstün yapan unsurlara odaklanmıştır. *Esrâr*'da teşbih, istiare, mecaz, temsil ve kinaye; *Delâil*'de ise meânî ilmi çerçevesinde sözün üstünlüğünü incelemiştir. Sözün üstünlüğünün incelenebilmesi için öncelikle kapsamlı nahiv ilminin gerekli olduğu ortadadır. Nitekim aynı dilde söylenmiş iki sözden hangisinin daha etkili ve başarılı olduğunu tespit etmek, nahiv kurallarının kullanım alanıyla ilgilidir. Cürcânî, bu ayrıntıyı fark etmiş olacak ki *Delâil*'de Kur'an'ın i'câzını anlatmadan önce nahiv kurallarını genel olarak özetlemiş, sonrasında da "Bu kuralları ortak olarak kullanan iki sözden biri nasıl mu'ciz olur?"

6 Ahmed Matlûb, *Abdülkâhir el-Cürcânî belâgatuh ve nakduh*, (Kuveyt: Vekâlatü'l-Matbû'ât, 1393/1973), 25-28.

sorusunun cevabı için *Delâil* eserinin irdelenmesini istemiştir.⁷

Açıklamalardan anlaşılacağı üzere, i'câz ya da şiir eleştirisi meselelerinin anlaşılabilmesi için nahiv ilmi kaçınılmaz bir unsur olarak öne çıkar. Şu hâlde ciddi bir birikime delalet eden *Esrâr*, *Şâfiye* ve *Delâil* eserlerinin uzun bir nahiv tecrübesinden sonra kaleme alındığı çıkarımında bulunulabilir. Buna göre, Cürcânî'nin ilk olarak nahiv ilmine ilgi duyduğu, hayatının sonlarına doğru gerek kazandığı birikimin gerekse Cürcân bölgesinde yaşanan itikadi gelişmelerin etkisiyle i'câza yöneldiği anlaşılır. Kaynaklarda geçtiği üzere, V./XI. yüzyılda Horasan bölgesindeki Nisâbü'r, Rey, Cürcân ve Şiraz gibi şehirlerde Mu'tezile âlimleri etkili bir nüfuza sahipti. Özellikle Selçuklu Veziri Ebû Nasr Amîdülmülk el-Kündürî'nin (ö. 456/1064) Mu'tezilî-Şîî düşüncesine meyli ve Şâfiîler'e düşmanlığı Horasan bölgesindeki Eş'arî âlimleri zor duruma sokmuştur.⁸ Kendisi de Eş'arî olan Cürcânî'nin, bölgesindeki bu gelişmelerden etkilenerek i'câz gibi kelâmla ilintili konular üzerinde durmayı belirli bir süre ertelediği iddia edilebilir.

Günümüzde bazı araştırmacılar, Cürcânî'nin eserlerinin kronolojik sıralamasına dair yukarıdaki bilgileri destekleyen çıkarımlarda bulunmuşlardır. Cürcânî'nin nahve dair *el-Muktesid* eserini tahkik eden Kâzım Bahr el-Mercân'a göre Cürcânî'nin yazım serüveni küçük hacimli nahiv eserleriyle başlamıştır. Tahsil ettiği nahiv ilmi sonucunda Cürcânî, Ebû Alî el-Fârisî (ö. 377/987) gibi âlimlerin nahiv eserlerini şerh etmiştir. Son olarak belagatle ilintili i'câz eserlerini kaleme almıştır. Bu durumda Cürcânî'nin, dört gruba ayrılacak bir yazım sürecinde eserlerini kaleme aldığı anlaşılır. Eserlerinin kronolojik sıralaması dikkate alınarak bu gruplar aşağıdaki gibi aktarılabilir:⁹

- a) 'Avâmilü'l-mie ve şerhlerini kapsayan mecmua
  - 'Avâmilü'l-mie
  - *Kitâbü'l-Cümel* ('Avâmilü'l-mie'nin şerhi)
  - *Kitâbü't-Telhîs* (*Kitâbü'l-Cümel*'in şerhi)
- b) Fârisî'nin nahve dair *el-Îzâh* eserine dair şerhleri ve sarf eserlerini kapsayan mecmua
  - *el-Îcâz* (*el-Îzâh*'ın muhtasar şerhi)
  - *el-Muğnî fi şerhi'l-Îzâh*
  - *el-Muktesid fi şerhi'l-Îzâh*
  - *el-Muktesid fi şerhi't-Tekmile* (Fârisî'nin *et-Tekmile* eserinin şerhi)

7 Abdülkâhir el-Cürcânî, *Delâilü'l-i'câz*, thk. Mahmûd Muhammed Şâkir, (Kahire: Matbaatü'l-Medenî, 3. Baskı, 1413/1992), 3-9 (medhal kısmı).

8 Kündürî'nin Mu'tezile mezhebi lehindeki politikaları dolayısıyla başlarına gelen felaketleri Ehlisünnet âlimlerine anlatmak ve onlardan yardım istemek için Kuşeyrî'nin (ö. 465/1072) kaleme aldığı risaledeki tarihten hareketle olayların 445-46/1053-54 yılları dolaylarında şiddetlendiği anlaşılır. Tarihte *Mihnetü'l-Eşâ'ire* olarak bilinen bu olaylar sonucu Horasan bölgesinde Eş'arî nüfuzu neredeyse durma noktasına gelmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. İbn Asâkir ed-Dimaşkî, *Tebyînü kezibi'l-müfteri fimâ nüsibe ile'l-Îmâm Ebi'l-Hasen el-Eş'arî*, thk. Hüsâmeddin el-Kudsî, (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 2. Baskı, 1399/1979), 271-276 ve 278-287.

9 Ayrıntılı bilgi için bk. Abdülkâhir el-Cürcânî, *Kitâbü'l-Muktesid fi şerhi'l-Îzâh*, thk. Kâzım Bahr el-Mercân, (Irak: Menşürât Vizâreti's-Sekâfe ve'l-Î'lâm (Dâru'r-Reşîd li'n-Neşr), 1982), 1/22-31; Cürcânî'nin eserleri hakkında ayrıca bk. Ahmet Tekin, *'Abdulkâhir el-Cürcânî ve Esrârü'l-belâga Adlı Eseri*, (Ankara: İlahiyât Yayınları, 2021), 58-65.

- *el-Umde fi't-tasrîf*

c) Kur'an ilimlerini kapsayan mecmua

- *Şerhü'l-Fâtiha*

- *İ'câzü'l-Kur'âni'l-Kebîr* (Ebû Abdullâh Muhammed b. Zeyd el-Vâsiti'nin (ö. 306/919)

İ'câzü'l-Kur'ân eserinin şerhi)

- *İ'câzü'l-Kur'âni's-Sagîr* (Vâsiti'nin *İ'câzü'l-Kur'ân* eserinin şerhi)

d) Şiir eleştirisi, belagat ve i'câz eksenli eserlerden oluşan mecmua

- *Esrârü'l-belâga*

- *eş-Şâfiye fi'l-i'câz*

- *Delâilü'l-i'câz*

Kaynaklarda Cürçânî'ye, sıralanan eserlerden ayrı olarak başka eserler de isnat edilmiştir.¹⁰ Ancak kronolojik sıralamada özellikle bu eserler öne çıkmıştır. Yine de konuyla ilgili kesin bilginin bulunmaması bazı araştırmacıların farklı bir sıralama önermelerinde etkili olmuştur. Örneğin Sibeveyh (ö. 180/796) uzmanlarından Bekkâ'a göre, Cürçânî'nin yazım serüvenini şu iki dönem çerçevesinde değerlendirmek mümkündür:

1- Kendisinden önceki âlimlerin eserlerini şerh etme ve özetleme dönemi

2- Kendine özgü üslubunu yansıtan müstakil eserler dönemi

Bekkâ'a göre birinci dönemde Cürçânî, Fârisî'nin nahve dair *el-İzâh* ile sarf eksenli *et-Tekmile*'yi ve Vâsiti'nin i'câza dair *İ'câzü'l-Kur'ân* eserini şerh etmiştir. İkinci dönemde ise, *'Avâmilü'l-mie*, *el-Cümel*, *el-Umde fi't-tasrîf*, *Esrâr* ve *Delâil* gibi özgün eserler kaleme almıştır.¹¹

Bekkâ', görüşünü temellendirmek için kuvvetli argümanlar sunsa da bize göre Mercân'ın kronolojik sınıflandırması daha kabul edilebilir niteliktedir. Şöyle ki Bekkâ', Cürçânî'nin eserlerini özgün olan ve olmayan şeklinde iki kısma ayırarak ilmî hayatında kaydettiği ilerlemeye dikkat çekmiştir. Ancak böyle bir tasnifin, mezkûr eserlerin muhtevasına uygun düşmediği görülür. Yukarıda ifade edildiği üzere, i'câzla ilgili çalışma yapabilmek için nahvin derinlemesine bilinmesi elzemdir. Özellikle i'câzı gramer kurallarının sentaktik fonksiyonları üzerinden izah etmeyi amaçlayan nazım teorisini savunan kimse için derin nahiv bilgisi bir tercihten ziyade zorunluluktur. Cürçânî'nin bu ayrıntıyı göz ardı ederek hayatının ilk dönemlerinde i'câzı ele almış olması zayıf bir ihtimaldir. Ancak Cürçânî'nin, Vâsiti'nin mezkûr eserine yazdığı şerh hakkında herhangi bir bilginin olmayışı bu konudaki açıklamaları ihtimal düzeyinde bırakır. Yine de kaynaklarda *el-Muktesid*'in istinsah tarihinin verilmesi ile *Esrâr* ve *Delâil* eserlerinin kaleme alınmasına dair yazma bir belgenin olması, Cürçânî'nin bazı eserlerini ne zaman kaleme aldığı hakkında doğru çıkarımlara imkân sağlar. Örneğin İbnü'l-Kiftî (ö. 646/1248), *el-Muktesid*'in 454/1062 Ramazan ayında istinsah edildiğini (كتبه ... بخطه) aktarmıştır. Bu rivayet, Cürçânî'nin *el-Muktesid* gibi nahiv ağırlıklı eserleri 454/1062 yılından önce kaleme aldığını, bu yıldan

10 Cürçânî, *Kitâbü'l-Muktesid*, 1/29-31; Ahmed Ahmed Bedevî, *Abdülkâhir el-Cürçânî ve cihûduhu fi'l-belâgati'l-Arabiyye*, (Kahire: Mektebetü Mısır, 1962), 30-69.

11 Ayrıntılı bilgi için bk. Muhammed Kâzım el-Bekkâ', *el-Medhalü'n-nahvi li'l-i'câzi'l-Kur'âni 'inde'l-Cürçânî (nazariyyetü'n-nazm)*, (Kahire: Ma'hedü'l-Mahtûtâtü'l-Arabiyye, 1442/2021), 19-48.

sonra belagete ve i'câza ağırlık verdiğini gösterir.¹² Eş'arîler'e düşmanlığıyla bilinen Selçuklu Veziri Kündürî'nin 456/1064 yılında öldürülmesinden sonra yerine geçen Nizâmülmülk'ün (ö. 485/1092) etkisiyle Eş'arîler'in rahat bir nefes aldıkları dikkate alındığında bu tespitin yerinde olduğu ortaya çıkar.¹³ Şu hâlde denilebilir ki Cürçânî, Eş'arîler'e yeniden kadroların tahsis edildiği böyle bir sürecin etkisiyle nahiv, dilbilim, şiir eleştirisi ve belagat disiplinleriyle ilintili olan son eserlerini, yani *Esrâr* ve *Delâil*'i kaleme almıştır.

2. Öncelik-Sonralık Tartışmaları Arasında *Esrâr* ve *Delâil*

“Kendini doğrudan dile getiremeyen ve okuyucuya açık bilgi sunamayan bir eserin ne zaman kaleme alındığını tespit etmek mümkün müdür?” Cürçânî'nin ne zaman kaleme aldığı hakkında bilgi vermediği *Esrâr* ve *Delâil*'in yazım tarihine dair tartışmalar dikkate alındığında bunun imkânsız olmadığı görülür. Zira *Esrâr* ile *Delâil*'den hangisinin önce kaleme alındığı meselesi hakkında birçok araştırmacı görüş belirtmiştir. Yine de gerekçelendirilmesine rağmen bu görüşler tahminden öteye gitmemiştir. Bunun en önemli sebebi, Cürçânî'nin, söz konusu iki eserden hangisini önce yazdığını sarahaten belirtmemesidir. İlgili hususta sarîh bilginin bulunmayışı, araştırmacıların örtük bilgiler üzerinden varsayımlarda bulunmalarına neden olmuştur.

Cürçânî, *Esrâr*'da beyan ilmi kapsamında teşbih, istiare ve kinaye gibi konuları işlemiştir. *Delâil*'de ise nazım teorisi çerçevesinde Kur'an'ın i'câzı ile ilişkili meselelere yer vermiştir. Eseri telif ederken ki temel gayesi, Kur'an'ın muhatap olduğu toplumun ana diliyle nazil olduğu hâlde nasıl erişilmez bir üsluba sahip olduğunun anlaşılmasını sağlamaktır.¹⁴ Konuların işleniş bakımından *Delâil*'e nazaran *Esrâr*'ın daha sistematik olduğu söylenebilir. *Delâil*'de Cürçânî'nin üzerinde daha fazla durmak istediği ancak tam olarak bilinmeyen sebeplerden ötürü ayrıntısına giremediği meseleler bulunmaktadır.¹⁵ Bu ve benzeri ayrıntıları fark eden araştırmacılar, Cürçânî'nin önce *Delâil*'i kaleme aldığı, zihnindeki meselelerin berrak hâle gelmesinden sonra *Esrâr*'daki konuları daha kapsamlı ve farklı bir perspektifle işlediği sonucuna varmışlardır.¹⁶ *Delâil*'in *Esrâr*'dan önce kaleme alındığını savunan araştırmacıların gerekçeleri özetle şu şekilde sıralanabilir:¹⁷

1. Konuların önemi ve önceliği dikkate alındığında *Delâil*'in önce kaleme alındığı anlaşılır. Zira Cürçânî, bu eserde i'câzla ilişkilendirdiği nazım eksenli geniş bir edebiyat teorisini

12 İbnü'l-Kiftî'nin rivayeti için bk. Ebü'l-Hasen Cemâlüddin İbnü'l-Kiftî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim, (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1406/1986), 2/190; ayrıca bk. Cürçânî, *Kitâbü'l-Muktesid*, 1/22-23.

13 Cürçânî'nin yaşadığı dönemin siyasi durumu hakkında bilgi için bk. Tekin, *'Abdülkâhir el-Cürçânî*, 33-37.

14 Cürçânî, *Delâil*, thk. Şâkir, 8-9 (medhal kısmı).

15 *Delâil*'in sonunda ek olarak neşredilen bu meseleler için bk. Cürçânî, *Delâil*, thk. Şâkir, 481-569.

16 Ayrıntılı bilgi için bk. Matlûb, *Abdülkâhir el-Cürçânî*, 29-33; Necâh Ahmed ez-Zahhâr, *eş-Şevâhid eş-Şi'riyye fî kitâbi Delâilü'l-i'câz li'ş-Şeyh Abdülkâhir el-Cürçânî*, (Mekke: Câmiatü Ümmülkurâ, 1416/1996), 1/36-37.

17 Genel bilgi için bk. Matlûb, *Abdülkâhir el-Cürçânî*, 29-31; Numan Konaklı, “*Abdülkâhir Cürçânî'nin İ'câzû'l-Kur'an Fikrine Katkıları*”, (Doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014), 20-24; Abdülkâhir el-Cürçânî, *Esrârü'l-belâga*, şrh. Muhammed İbrâhim Şâdî, (Mısır/Mansûra: Dâru'l-Yakîn, 2. Baskı, 2018), 37-42.

- izah etmiştir. *Esrâr*'da ise istiare, teşbih ve temsil gibi daha sınırlı konuları işlemiştir.
2. Cürcânî'nin Yunan retoriğinden etkilenmesi *Esrâr*'da belirgindir. Bu ise Arap eksenli bir edebiyat teorisinin işlendiği *Delâil*'in önce, Yunan etkisinin öne çıktığı *Esrâr*'ın ise daha uzun bir ilmî tecrübeden sonra kaleme alındığını gösterir.¹⁸
  3. Cürcânî, *Delâil*'de cinas ve seci gibi konuları özetle işlemiştir. Ancak *Esrâr*'da bunları daha ayrıntılı ele almıştır. Bu durum, *Delâil*'de ayrıntılı işlenmeyen konulara yer vermesi dolayısıyla *Esrâr*'ın sonra kaleme alındığını ortaya koyar.
  4. *Delâil*'in aksine *Esrâr*'da Cürcânî meseleleri daha sistematik işlemiştir. Bu durum, ilmî tecrübeye işaret ettiği gibi *Esrâr*'ın *Delâil*'den sonra kaleme alındığını gösterir.
  5. Cürcânî, *Delâil*'de mecazın akli olduğunu kabul etmiştir. Ancak *Esrâr*'da bu görüşünden vazgeçerek mecazın bir kısmının lugavî olduğunu belirtmiştir. Bu ise *Delâil*'in önce yazıldığına kesin delildir.
  6. Cürcânî, anlamı işlediği *Delâil*'i tamamladıktan sonra daha geniş ve ayrıntılı olan anlamın anlamı meselesini işlemek üzere *Esrâr*'ı kaleme almıştır.
  7. Cürcânî önce Kur'an eksenli çalışmalara odaklanmıştır. Bu bağlamda Vâsîfî'nin i'câza dair eserini şerh etmiştir. Bunun yanında i'câzla ilişkili olan *Şâfiye* risalesini kaleme almıştır. *Delâil* de bu çalışmaların tamamlayıcısı olarak hazırlanmıştır. Bu ise, edebî sanatlarla yoğunlaşan *Esrâr*'ın mezkûr eserlerden sonra kaleme alındığı ihtimalini kuvvetlendirmektedir.
  8. Cürcânî, *Delâil*'in son bölümlerinde cinas ve seci konularını işlemiştir. *Esrâr*'ın ilk sayfalarında aynı konulara atıf yaparak esere giriş yapmıştır. Bu ise *Delâil*'in önce, *Esrâr*'ın ise sonra kaleme alındığını gösterir.
  9. Cürcânî, *Delâil*'de sözdeki üstünlüğün kaynağı konusunda ayrıntılı açıklamalar yapmıştır. *Esrâr*'ın girişinde aynı konuyu kısa açıklamalarla kesin bir sonuca bağlamıştır. Bu ise *Delâil*'in önce, *Esrâr*'ın ise sonra kaleme alındığına delildir.

Önce *Delâil*'in sonra da *Esrâr*'ın kaleme alındığı görüşünde olan araştırmacıların isimleri şu şekilde sıralanabilir:¹⁹

18 Bu görüş için bk. Muhammed Halefullâh Ahmed, *Mine'l-vicheti'n-nefsiyye fi dirâseti'l-edeb ve nakdih*, (Kahire: Matbaatü Lecneti't-Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1366/1947), 73-74.

19 Araştırmacıların isimleri alfabetik olarak sıralanmıştır. Mezkûr araştırmacılardan bir kısmı sadece tahminde bulunmuş, konuyla ilgili doğrudan bilgi olmadığı için kesin bir sonuca varmaktan kaçınmıştır. *Esrâr*'ın ilk önce kaleme alındığını savunan araştırmacılar için de aynı durum söz konusudur. Örneğin Taha Abdurrahman, hangi eserin daha önce kaleme alındığına dair kesin bir sonuca varmamakla birlikte Cürcânî'nin istiare çerçevesindeki argümantasyon yönteminin *Esrâr*'a nazaran *Delâil*'de daha kapsayıcı olduğunu ifade etmiştir. Taha Abdurrahman, *el-Lisân ve'l-mizân ev et-tekevşürü'l-'aklî*, (DârülBeyzâ: el-Merkezü's-Sekâfî el-Arabî, 1998), 304.

Abdülmelik Bû Mencil,²⁰ Ahmed Ahmed Bedevî,²¹ Ahmed Matlûb,²² Hellmut Ritter,²³ İhsan Abbas,²⁴ Muhammed b. Tâvî, ²⁵ Muhammed Berekât Hamdî Ebû Ali,²⁶ Muhammed Halefullâh Ahmed,²⁷ Muhammed İbrâhim Şâdî,²⁸ Şevkî Dayf.²⁹

Cürcânî'nin önce belagatin teorik meselelerini incelediği *Esrâr*'ı, sonra da belagat meselelerini uygulamalı olarak metinler üzerinde işlediği *Delâil*'i kaleme aldığı savunulan araştırmacılar ise, Cürcânî'nin atflarını ve *Delâil*'in henüz tamamlanmayan bir eser olmasını delil göstermişlerdir. Buna göre Cürcânî, *Delâil*'de daha önce bazı konuları işlediğini gösteren açıklamalar yapmıştır. Aynı şekilde *Delâil*'in medhal kısmında eserin, Cürcânî'nin hayatının son döneminde telif edildiğini gösteren ifadeler mevcuttur. Bu ise *Delâil*'in, *Esrâr*'dan sonra kaleme alındığına işaretir.³⁰ Bu görüşte olan araştırmacıların gerekçeleri şu şekilde sıralanabilir:³¹

1. Cürcânî önce *Esrâr*'ı kaleme almıştır. Daha sonra, tamamlamadağı meseleleri işlemek üzere *Delâil*'e başlamıştır.
2. Cürcânî, *Delâil*'de *Esrâr*'daki meselelere örtük bir şekilde atıf yapmıştır.
3. Cürcânî, *Esrâr*'ın *Delâil*'e bir mukaddime olmasını hedeflemiştir. Bu amaçla *Esrâr*'da mecaz, istiare, teşbih ve kinaye gibi konuları işlemiştir. Dikkat edilirse bu konular, nazmın işlevini ve metin tahlilini ele almadan önce araştırmacının bilmesi gereken konular olarak öne çıkar.
4. Konuların sınıflandırılması ve işlenmesi dikkate alındığında *Delâil*'in Cürcânî'nin hayatının son yıllarında kaleme alındığı fark edilir. Henüz bitirilmemiş konuların varlığı, eserin Cürcânî'nin son çalışması olduğuna delildir.
5. Cürcânî, *Esrâr*'da sözün üstünlüğüne dair meseleleri incelemiştir. *Delâil*'de ise Arapların ana dilinde nazil olan Kur'an'ın nasıl eşsiz olduğu üzerinde durmuştur. Bir sözün nasıl eşsiz olduğunun anlaşılması, sözün üstünlüğüne dair meselelerin bilinmesine bağlıdır. Bu ise, *Esrâr*'ın *Delâil*'in mukaddimesi olarak kaleme alındığını gösterir.
6. İ'câzın doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için şiir eleştirisi meseleleri bilinmelidir. Cürcânî, *Esrâr*'da şiir eleştirisi meselelerine ağırlık vermiş, *Delâil*'de ise Kur'an'ın i'câzına yoğunlaşmıştır. Bu durumda *Esrâr*'ı *Delâil*'den önce kaleme aldığı sonucuna varılabilir.

20 Abdülmelik Bû Mencil, *Ta'silü'l-belâga buhûs nazariyye ve tatbikiyye fî usûli'l-belâgati'l-Arabîyye*, (Beirut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2022), 94-95.

21 Bedevî, *Abdülkâhir el-Cürcânî*, 66.

22 Matlûb, *Abdülkâhir el-Cürcânî*, 33.

23 Abdülkâhir el-Cürcânî, *Esrârü'l-belâga*, thk. Hellmut Ritter, (İstanbul: Matbaatü Vezâratü'l-Ma'ârif, 1954), 6.

24 İhsan Abbas, *Târîhü'n-nakdi'l-edebi 'inde'l-Arab nakdii's-şi'r mine'l-karni's-sânî hatta'l-karni's-sâmi el-hicri*, (Beirut: Dâru's-Sekâfe, 4. Baskı, 1404/1983), 429.

25 Abdülkâhir el-Cürcânî, *Delâilü'l-i'câz*, thk. Muhammed b. Tâvî, (Tetuan: el-Matbaatü'l-Mehdiyye, 1950), 38.

26 Muhammed Berekât Hamdî Ebû Ali, *Me'âlimü'l-menheci'l-belâgî 'inde 'Abdülkâhir el-Cürcânî*, (Amman: Dâru'l-Fikr, 1405/1984), 18.

27 Halefullâh Ahmed, *Mine'l-vicheti'n-nefsiyye*, 73-74.

28 Cürcânî, *Esrâr*; şrh. Şâdî, 37-42

29 Şevkî Dayf, *el-Belâga tetavvur ve târih*, (Kahire: Dâru'l-Maârif, 9. Basım, ts.), 190-191.

30 Ayrıntılı bilgi için bk. Matlûb, *Abdülkâhir el-Cürcânî*, 29-33; Zahrâr, *eş-Şevâhid eş-Şi'riyye*, 1/37-40.

31 Matlûb, *Abdülkâhir el-Cürcânî*, 31-33; Bekkâ', *el-Medhalü'n-nahvî*, 41-48.

7. Cürcânî, *Esrâr*'ın aksine *Delâil*'de nazım başta olmak üzere birçok meseleyi ayrıntılı işlemiş, ilgili meselelere dair yeterli deliller aktarmıştır. İlmî yoğunluğa ve titizliğe delalet eden bu ayrıntı önce *Esrâr*'ın, sonra da *Delâil*'in kaleme alındığını gösterir.
8. Cürcânî, *Esrâr*'da savunduğu bazı görüşlerinden *Delâil*'de vazgeçmiş, bunların doğru olmadığını belirtmiştir. Bu ise *Delâil*'in *Esrâr*'dan sonra kaleme alındığını gösterir.³²

Önce *Esrâr*'ın, sonra da *Delâil*'in kaleme alındığını savunan araştırmacıların isimleri ise şu şekildedir:

Abdülkâdir Hüseyin,³³ Abdülkerîm el-Hatîb,³⁴ Ahmed İbrâhim Mûsâ,³⁵ Ahmed Sa'd Muhammed,³⁶ Ahmed b. Sâlih es-Südeys,³⁷ Ali Abdürrâzîk,³⁸ el-Bedrâvî Zehrân,³⁹ Hasan İsmâil Abdürrâzîk,⁴⁰ Hıfî Muhammed Şeref,⁴¹ İmâd Muhammed Mahmûd el-Bahîtâvî,⁴² Kâzım Bahr el-Mercân,⁴³ Mahmûd Muhammed Şâkir,⁴⁴ Muhammed Abdülmun'im Hafâcî,⁴⁵ Muhammed el-Umerî,⁴⁶ Muhammed Guneymî Hilâl,⁴⁷ Muhammed Kâzım el-Bekkâ',⁴⁸ Muhammed

32 Bu konudaki değerlendirmeler için bk. Bekkâ', *el-Medhalü'n-nahvî*, 46-48.

33 Abdülkâdir Hüseyin, *Eserü'n-nuhât fi'l-bahsi'l-belâgî*, (Kahire: Dâru Garîb li't-Tibâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1998), 373, dipnot no: 1.

34 Hatîb, *I'câzü'l-Kur'ân*, 242.

35 Ahmed İbrâhim Mûsâ, *es-Sibgü'l-bedî'î fi'l-lugati'l-Arabîyye*, (Kahire: Dâru'l-Kâtibi'l-Arabî li't-Tibâ'a ve'n-Neşr), 1388/1969, 235.

36 Ahmed Sa'd Muhammed, *el-Usulü'l-belâgîyye fi kitâbi Sibeveyh ve eserihâ fi'l-bahsi'l-belâgî*, (Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, 1999), 271, dipnot no: 1.

37 Ahmed b. Sâlih es-Südeys, "et-Takdîm ve't-te'hîr 'inde 'Abdilkâhîr el-Cürcânî fi kitâbeyh el-Esrâr ve'd-Delâil", *Mecelletü'l-'Ulûmi'l-Arabîyye*, 39 (Ocak 2016), 245.

38 Ali Abdürrâzîk, *Emâli Abdürrâzîk min 'ulemâ'i'l-Ezher fi 'ilmi'l-beyân ve târihih*, (Mısır: Matbaatü Mikdâd, 1330/1912), 23.

39 el-Bedrâvî Zehrân, *'Âlimü'l-lugati Abdülkâhîr el-Cürcânî*, (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1399/1979), 37.

40 Hasan İsmâil Abdürrâzîk, *Merâhilü'l-bahsi'l-belâgî fi'l-lugati'l-Arabîyye*, (Kahire: Dâru't-Tibâ'a el-Muhammediyye, 1979), 158; Hasan İsmâil, başka bir eserinde *Esrâr*'ın 428/1037 yılından önce, 421-422/1030-1031 yılında; *Delâil*'in ise 454/1062 yılından sonra telif edildiğini ifade etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Hasan İsmâil Abdürrâzîk, *Delâilü'l-i'câz beyne Ebi Said es-Sîrâfî ve'l-Cürcânî*, (Kahire: Dâru't-Tibâ'a el-Muhammediyye, 1411/1991), 60-61.

41 İbn Ebi'l-İsba' el-Misrî, *Bedî'ü'l-Kur'ân*, thk. Hıfî Muhammed Şeref, (Kahire: Nahdatü Mısır li't-Tiba'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1377/1957), 27.

42 İmâd Muhammed Mahmûd el-Bahîtâvî, *Menâhicü'l-bahsi'l-belâgî 'inde'l-Arab (dirâse fi'l-ususi'l-ma'rifiyye)*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2012), 241, dipnot no: 3.

43 Cürcânî, *Kitâbü'l-Muktesid*, 1/28.

44 Cürcânî, *Delâil*, thk. Şâkir, 3 - 4.

45 Muhammed Abdülmun'im Hafâcî, *Abdülkâhîr el-Cürcânî ve'l-belâgatü'l-Arabîyye*, (Kahire: el-Matbaatü'l-Müniriyye, 1371/1951), 35; Cürcânî, *Delâilü'l-i'câz*, thk. Muhammed Abdülmun'im Hafâcî, (Kahire: Mektebetü'l-Kâhire, 1389/1969), 3-6; bununla birlikte Hafâcî, *Esrâr*'ın ön sözünde "Delâil, önce telif edilmiş olabilir..." ifadesine yer vermiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Cürcânî, *Esrârü'l-belâga*, thk. Muhammed Abdülmun'im Hafâcî, (Kahire: Mektebetü'l-Kâhire, 1399/1979), 37.

46 Muhammed el-Umerî, *el-Belâgatü'l-Arabîyye usûluhâ ve imtidâdâtuhâ*, (Mağrip: Efrikyâ eş-Şark, 1999), 181, dipnot no: 1.

47 Muhammed Guneymî Hilâl, *en-Nakdî'l-edebe'l-hadis*, (Kahire: Nahdatü Mısır li't-Tibâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1997), 268, dipnot no: 1.

48 Bekkâ', *el-Medhalü'n-nahvî*, 30 ve 41-48.

Muhammed Ebû Mûsâ,⁴⁹ Nasr Hâmîd Ebû Zeyd,⁵⁰ Nasrullah Hacımüftüoğlu,⁵¹ Riyâd Hilâl,⁵² Şükrî Muhammed ‘Ayyâd.⁵³

Her iki görüşün de önemli delilleri bulunmaktadır. Ancak ilmî değer taşımaya rağmen bu delillerin tartışmaya açık olduğu unutulmamalıdır. Bu delillerden ayrı olarak günümüze ulaşan veriler incelendiğinde *Esrâr*’ın önce yazıldığı, *Delâil*’in ise Cürçânî’nin son eseri olduğu görüşünün daha isabetli olduğu iddia edilebilir. Bu sonuca varılmasında yukarıda isimleri zikredilen araştırmacıların örtük delillerinden ziyade *Delâil*’in iç bütünlüğü ve yazma nüshalarındaki bilgiler etkili olmuştur. Giriş ya da mukaddime olarak bilinen medhal kısmının, *Delâil*’in yazma nüshalarında müsvedde hâlinde bulunması ve Cürçânî’ye ait olduğu tespit edilen derkenarların tamamlanamayan bir çalışmaya işaret etmesi, *Delâil*’in Cürçânî’nin son eseri olduğunu gösterir.⁵⁴

Cürçânî, *Delâil*’i bitirdikten sonra ele aldığı konuları sistematik bir şekilde sınıflandırmak ve yazma nüshaların son sayfalarında bulunan ancak günümüzdeki *Delâil* baskılarında girişte yer alan medhal kısmını asıl yerine, yani eserin ilk sayfalarına almak istiyordu. Bunu eserin en eski nüshalarından birindeki bilgiler de teyit eder. Yazma nüshalarda medhal kısmının sona bırakılması, Cürçânî’nin *Delâil*’i gözden geçirmek üzere tekrar incelemek istediğini gösterir. Nitekim *Delâil*’in sonu kabul edilecek bir pasajda Cürçânî, eserin genel olarak bittiğine dair şu açıklamayı yapmıştır:⁵⁵

“... فَيَا أَيُّهَا السَّامِعُ لِمَا قُلْنَا، وَالتَّاطُرُ فِيمَا كَتَبْنَا، وَالمْتَصِّحُ لِمَا دَوَّنَا...”

- “... Ey söylediklerimizi dinleyen, yazdıklarımızı inceleyen ve tedvin ettiğimizi araştıran!...”

Bu açıklamaların devamında Cürçânî, *Delâil*’deki bilgilere atıf yaparak hakkıyla araştıran kimse için yeterli bilgiler verdiğini ve artık işlediği meselelerin müphem olmaktan çıktığını belirtmiştir. Açıklamaların içeriği incelendiğinde Cürçânî’nin, *Delâil*’i genel olarak tamamladığı ve eserin konuyla ilgili araştırma yapmak isteyenlere kaynak niteliğinde olduğunu ifade ettiği görülür. Ancak *Delâil*’in Hüseyin Çelebi Koleksiyonu’nda kayıtlı 568/1172 tarihli yazma nüshası incelendiğinde mezkûr pasajdan sonra otuz varaktan (60 sayfadan) oluşan açıklamaların olduğu görülür.⁵⁶ Bu açıklamalardan bir kısmı herhangi bir ara başlık olmadan

49 Muhammed Muhammed Ebû Mûsâ, *Medhal ilâ kitâbey Abdülkâhir el-Cürçânî*, (Kahire: Mektebetü Vehbe, 3. Baskı, 2018), 56; a.mlf., *el-İ‘câzû ‘l-belâgî el-kitâbü ‘s-sânî: el-Bâkullânî-Abdülkâhir-es-Süyûtî-er-Râfî*, (Kahire: Mektebetü Vehbe, 2021), 137-138; a.mlf., *el-İ‘câzû ‘l-belâgî: dirâse tahliliyye li-türâsi ehli ‘l-‘ilm*, (Kahire: Mektebetü Vehbe, Genişletilmiş Yeni Baskı, 2020), 536-537.

50 Cemal Ömer, *Hâkezâ tekelleme Nasr Ebû Zeyd (el-cüzü ‘l-evvel) min nassi ‘l-mushaf ilâ hitâbâtî ‘l-Kur ‘ân*, (Windsor: Müessesetü Hindâvî, 2022), 64.

51 Râzî, *Nihâyetü ‘l-icâz*, 7; Hacımüftüoğlu, Cürçânî’nin son çalışmasının Şâfiye risalesi olduğu kanaatindedir.

52 Riyâd Hilâl, “Difâ’ ‘an ‘ulemâi ‘l-belâga”, *Mecelletü ‘l-Ezher*, 16/2 (Safer, 1364/1945), 92.

53 Şükrî Muhammed ‘Ayyâd, *Kitâbü Aristôtâles fi ‘ş-‘i ‘r (nakl Ebî Bişr Mettâ b. Yûnus el-Kunnâi mine ‘s-Süryânî ila ‘l-‘Arabî)*, (Kahire: el-Hey’etü ‘l-Mısriyye el-‘Amme li’l-Kitâb, 1993), 241, dipnot no: 1.

54 Matbu nüshada eserin başında bulunan medhal (giriş) kısmının yazma nüshadaki yeri için bk. Cürçânî, *Delâilü ‘l-icâz*, (Bursa: İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Hüseyin Çelebi Koleksiyonu, 913), 181-183a-b; muhakkik Şâkir tarafından *Delâil*’in sonuna eklenen derkenarlar için bk. Cürçânî, *Delâil*, thk. Şâkir, 481-569.

55 Cürçânî, *Delâil*, thk. Şâkir, 477-478; yazma nüsha için bk. Cürçânî, *Delâil*, Hüseyin Çelebi Koleksiyonu, 154a-b.

56 Cürçânî, *Delâil*, Hüseyin Çelebi Koleksiyonu, 154-184a-b.

aktarılmış, diğer bir kısmı ise Cürçânî'nin müsveddesinden nakledilmiştir.⁵⁷ *Delâil*'in muhakkiki Mahmûd Şâkir'e (ö. 1997) göre, muhtemelen VI./XII. ya da VII./XIII. yüzyıla dayanan Esad Efendi Koleksiyonu'ndaki nüshada ise *Delâil*, yukarıdaki cümleye yer veren pasajla son bulmuştur.⁵⁸ Bu ise yazma nüshaların bir kısmında sonda bulunan medhal'in ve diğer notların asıl yerinin *Delâil*'in sonu olmadığını gösterir. Cürçânî'nin vefatı dolayısıyla eserin düzenlenmesi tamamlanamamış, bu nedenle başta ya da ortada yer alması gereken pasajlar taslak hâlinde sona bırakılmıştır.

Buradaki müphemliğin giderilebilmesi için VI./XII. ya da VII./XIII. yüzyıla ait Esad Efendi nüshasından daha eski olan 568/1172 tarihli Hüseyin Çelebi nüshasının dikkate alınmasında fayda vardır. Zira tam olarak ne zaman istinsah edildiği bilinmeyen Esad Efendi nüshasında tespit edilebildiği kadarıyla ne medhal'e ne de Cürçânî'nin derkenarlarından oluşan notlara yer verilmiştir. Hâlbuki 568/1172 tarihli nüshada Cürçânî'nin kendi yazdığı notların istinsah edildiği bilgisine yer verilmiştir.⁵⁹ Şâkir'in de ifade ettiği üzere bu durum, Hüseyin Çelebi nüshasının, Cürçânî'nin kendi hattından oluşan nüshadan çoğaltıldığına işarettir.⁶⁰ *Delâil*'in yazım tarihinin tespitinde önem arz eden bu durumu iki husus teyit eder. Bunlardan birincisi söz konusu nüshadaki müstensih'in şu ifadesidir:⁶¹

“هَذَا مِمَّا نُقِلَ مِنْ مُسَوِّدَتِهِ بِحَظِّهِ بَعْدَ وَقَاتِهِ رَجْمَهُ اللَّهُ.”

- “Bu, vefatından sonra Cürçânî'nin (r.a.) müsveddesinden nakledilen notlardır.”

Bu bilgi, 568/1172 tarihli nüshanın, orijinal nüsha esas alınarak hazırlandığını gösterir. Yine bu bilgi, *Delâil*'in ne zaman yazıldığı hakkında fikir vermesi bakımından önemlidir. Aktarılan cümledeki iki kelime *Delâil*'in yazım tarihinin tespiti hususunda dikkat çeker. Birincisi *yazı taslağı* ve *karalama* anlamına gelen مُسَوِّدَةٌ, ikincisi ise Cürçânî'nin kendi *el yazısına* işaret eden بِحَظِّهِ ifadesidir. Buna göre Cürçânî, *Delâil*'i kaleme aldığı nüshanın kenarlarına -sonradan düzenlemek amacıyla- notlar düşmüştür. Müstensih, bu notları bizzat görerek nüshasına almıştır.

Delâil'in yazım tarihinin tespitini kolaylaştıran ikinci husus ise, yine müstensih'in aynı nüshadaki şu ifadesidir:⁶²

“هَذَا آجْرُ مَا وُجِدَ عَلَى سِوَادِ الشَّيْخِ مِنْ هَذَا الْكِتَابِ. كُتِبَ فِي شَعْبَانَ الْمَبَارِكِ سَنَةَ ثِنْتَيْنِ وَسَبْعِينَ وَخَمْسِمِئَةٍ.”

- “Bu, Üstadın, bu kitabın müsveddesinde bulunan notlarının sonuncusudur. 572 yılının Şâban ayında kaleme alındı (yani nüshaya geçirildi).”

Üstat/şeyh ifadesinden kasıt Cürçânî'dir. Kitaptan kasıt ise *Delâil*'dir. Dikkat edilirse müstensih, cümlede 572/1177 tarihine yer vermiştir. Ancak hatırlanacağı üzere nüshanın tarihi 568/1172 olarak kaydedilmiştir. Yine aynı müstensih, 572/1177 tarihine yer verdiği varaktan önce eserin bittiğine dair şu açıklamayı yapmıştır:⁶³

57 Cürçânî, *Delâil*, Hüseyin Çelebi Koleksiyonu, 177a.

58 Cürçânî, *Delâilü'l-i'câz*, (Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Esad Efendi Koleksiyonu, 3004), 173a.

59 Cürçânî, *Delâil*, Hüseyin Çelebi Koleksiyonu, 177a.

60 Şâkir'in açıklaması için bk. Cürçânî, *Delâil*, thk. Şâkir, ج-ح.

61 Cürçânî, *Delâil*, Hüseyin Çelebi Koleksiyonu, 177a.

62 Cürçânî, *Delâil*, Hüseyin Çelebi Koleksiyonu, 181a.

63 Cürçânî, *Delâil*, Hüseyin Çelebi Koleksiyonu, 176b.

”تَمَّ الْكِتَابُ فِي أَوَاسِطِ شَهْرِ رَجَبِ الْأَوَّلِ مِئَةَ ثَمَانٍ وَسِتِّينَ وَخَمْسَ مِائَةٍ...”

- “Kitap -yani *Delâil*-, 568 yılının Rebülevvel’inin ortalarında tamamlandı.”

İstinsah tarihinin bitimini gösteren bu kayıttan sonra Cürçânî’nin müsveddesine atıf yapan müstensih, 4-5 varak aktardıktan sonra 572/1177 tarihine yer vermiştir. Bu durum, eserin asıl nüshası ile Cürçânî’nin notlarının farklı zaman dilimlerinde yazıldığına işaret eder. Muhtemelen müstensih, asıl nüshayı esas alarak *Delâil*’i istinsah etmiştir. Daha sonra Cürçânî’nin kaleme aldığı notları kayda geçirmeye karar vermiştir.

Delâil’in ne zaman kaleme alındığına dair fikir verebilmesi için mezkûr notlar çerçevesinde şu iki temel sorunun üzerinde durulmalıdır:

1- Cürçânî’nin müsveddesinden alındığı belirtilen notlardan önce *Delâil*’in tamamlandığına ya da eksik kaldığına işaret eden bulgular var mıdır?

Bu soru, müstensihin aktardığı notların, “*Delâil* ne zaman kaleme alınmıştır?” problemine katkısını yansıtması bakımından önem arz eder. *Delâil*’in tamamlanmamış bir eser olduğu dikkate alındığında Cürçânî’nin hattından istinsah edilen notların kilit bir rol oynadığı anlaşılır. Buna göre bu notlar, Şâkir’in de ifade ettiği üzere sonraları Cürçânî tarafından *Delâil*’in ilgili bahislerine eklenmek üzere hazırlanmıştır.⁶⁴ Şu hâlde denilebilir ki Cürçânî, *Delâil*’i gerek kapsamı ve konu tasnifi gerekse meseleleri ele alış yönüyle günümüzdeki hâlinde daha farklı planlamıştır.

2- Taslak hâlindeki notlar hangi meselelerden oluşmaktadır? Bu meseleler, *Delâil*’in ilmî değerini etkileyecek nitelikte midir?

Birinci soruya bağlı olarak bu soru da *Delâil*’in ne zaman kaleme alındığı probleminin çözümünde önemlidir. Şâkir’e göre Cürçânî’nin müsveddesinden alınan notlar, taslak hâlinde olup çoğu önceki konuların tekrarıdır. Ancak buna rağmen önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Ayrıca bu notlar, Cürçânî’nin, *Delâil*’i günümüze ulaşan hâliyle bırakmak istemediğini ve *Delâil*’deki ilgili bahislere eklemek üzere bunları kaleme aldığını gösterir.⁶⁵ Bu ise *Delâil*’in tamamlanmamış bir eser olduğunun delilidir. *Delâil*’in tamamlanmamış olması ise şu iki ihtimalden birinin doğru olduğuna işaret eder: a) Cürçânî, *Delâil*’i hayatının sonlarında kaleme almıştır. Yeniden gözden geçirmek istediği için kendi nüshasının kenarlarına bazı notlar düşmüştür. Ancak vefat etmesi dolayısıyla söz konusu notları *Delâil*’e ekleyememiştir. b) Cürçânî, *Delâil*’i hayatının herhangi bir döneminde kaleme almıştır. Müsvedde olarak kayıtlara geçen notları ise esere eklemek üzere hazırlamıştır. Ancak *Esrâr* gibi başka eserlerin yazımıyla meşgul olması sebebiyle buna fırsat bulamamıştır.

İlerleyen satırlarda aktarılan pasajdan ve *Delâil*’in muhtevsından hareketle birinci ihtimalin daha isabetli olduğu görülür. Cürçânî’nin *Delâil*’i -planladığı şekilde- tamamlamamış olması, vefat etmesinden kaynaklıdır. Bu ise, *Delâil*’in onun son çalışması olduğunun açık bir delilidir.

Yukarıda ifade edildiği üzere, Cürçânî’nin müsveddelerinden ayrı olarak medhal kısmı da bazı yazma nüshalarda sona bırakılmıştır. Medhal kısmına yer verilmeden önce müstensihinin

64 Cürçânî, *Delâil*, thk. Şâkir, 539, dipnot no: 1.

65 Cürçânî, *Delâil*, thk. Şâkir, 539, dipnot no: 1.

müsvedde olduğunu belirttiği notların sonunda “Bu, Üstadın, bu kitabının müsveddesinde bulunan notlarının sonucusudur. 572 yılının Şâban ayında kaleme alındı.” ifadesine yer verilmiştir.⁶⁶ Bu ifadeden sonra mesele (مسألة) adı altında beş satırlık bir pasaj aktarılmış, hemen sonrasında da دلائل الإغجاز من إملائه (Cürcânî'nin kaleminden *Delâilü 'l-i 'câz*'a giriş) başlığına yer verilmiştir. Bu durumda yukarıdaki ifadede geçen *sonuncu* kelimesi, 4-5 varaktan oluşan açıklamaları kapsadığına, medhal'in ise bunun dışında kaldığına işaret eder.⁶⁷ Peki, müsveddedeki notlara dâhil edilmeyen medhal neden sona bırakılmıştır? Gerçekten bu kısım, eserin sonunda mı yer almıştır yoksa *Delâil*'in günümüzdeki neşrinde olduğu gibi başta mı yer alması gerekirdi?

Bize göre Cürcânî, medhal kısmını sonradan eserin başına eklemek üzere kaleme almıştır. Yani medhal, bir ön metin olarak hazırlanmıştır. Bu nedenle ilk bakışta daha kısa ve ana metinden ayrı olduğu fark edilir. Hatırlanacağı üzere Esad Efendi nüshasına göre *Delâil*, Cürcânî'nin eserin muhtevasına işaret eden ifadeleriyle son bulmuştur.⁶⁸ Hüseyin Çelebi Koleksiyonu'ndaki 568/1172 tarihli nüshada ise aynı ifadelerden sonra birkaç satırlık boşluk bırakılmış ve herhangi bir açıklama yapılmadan yeni bir fasla geçiş yapılmıştır. Bu bölümde birçok farklı konuya temas edilmiş, sonrasında da eserin 568 yılının Rebülevvel (1172 Ekim) ayında tamamlandığını belirten bir notla son bulmuştur.⁶⁹ Buraya kadar medhal kısmına yer vermemesi yönüyle Hüseyin Çelebi nüshası ile Esad Efendi nüshası arasında herhangi bir fark bulunmamaktadır. Ancak Hüseyin Çelebi nüshasında, 22 varaktan oluşan kısımdan sonra bizzat Cürcânî'nin kaleme aldığı müsveddeleri içeren ve 4-5 varaktan oluşan açıklamalara yer verilerek eserin müsveddelerinin 572/1177 tarihinde yazıldığı belirtilmiştir.⁷⁰ Tam da burada medhal kısmı öne çıkar. Bu nüshada medhal, sadece “Cürcânî'nin kaleminden *Delâilü 'l-i 'câz*'a giriş” notuyla aktarılarak müsveddedeki notların aksine, sonuna ne zaman yazıldığına dair herhangi bir not eklenmemiştir.

Hüseyin Çelebi nüshasının en muteber nüshalardan olması ve Cürcânî'nin orijinal nüshasından istinsah edilmesi dikkate alındığında medhal kısmının sona bırakılmasının *Delâil*'in tamamlanmamış bir eser olmasından kaynaklı olduğu düşünülmektedir.⁷¹ Açıklamalara göre medhal kısmının, eserin yazma nüshasının son sayfalarında bulunmasının kasıtlı olmadığını; Cürcânî'nin taslak hâlindeki notlarından oluşan pasajların, müstensih tarafından derlenerek son kısımlara eklendiğini söylemek mümkündür. Şâkir'in konuyla ilgili görüşleri de bu değerlendirmeyi teyit etmektedir. Müsvedde olduğunu ifade ettiği notlara dikkat çeken Şâkir,

66 Cürcânî, *Delâil*, Hüseyin Çelebi Koleksiyonu, 181a; matbu nüshadaki yeri için bk. Cürcânî, *Delâil*, thk. Şâkir, 569.

67 Mezkûr varaklar için bk. Cürcânî, *Delâil*, Hüseyin Çelebi Koleksiyonu, 177-181a-b.

68 Cürcânî, *Delâil*, Esad Efendi Koleksiyonu, 173a.

69 Cürcânî, *Delâil*, Hüseyin Çelebi Koleksiyonu, 154-176a-b.

70 Cürcânî, *Delâil*, Hüseyin Çelebi Koleksiyonu, 177-181a-b.

71 Muhammed Mahmûd eş-Şinkitî (ö. 1904) ve Muhammed Abduh (ö. 1905) tarafından hazırlanan neşirde medhal kısmı kitabın mukaddimesi olarak ilk sayfalarda aktarılmıştır. bk. Cürcânî, *Delâilü 'l-i 'câz*, haz. Muhammed Abduh-Muhammed Mahmûd et-Türküzî eş-Şinkitî, gözden geçiren: Muhammed Reşid Rızâ, (Kahire: Matbaatü'l-Menâr, 2. Baskı, 1331/1913), 2-8.

Cürcânî'nin, ömrü yetmediği için *Delâil*'i planladığı şekilde bitiremediğine atıfta bulunarak şu açıklamayı yapmıştır:⁷²

“Bu notlar, *Delâilü'l-i'câz*'ın Abdülkâhîr'in telif ettiği son eser olduğuna, ömrü yetseydi bazı yerleri çıkarıp (gözden geçirip) gerekli yerleri bırakacağına ve eserdeki her konuyu asıl yerinde ele alacağına delil olabilir (رُبَّمَا).”

Yeterli somut delillere sahip olmadığı için رُبَّمَا (muhtemelen, belki) ifadesiyle ihtiyatlı davrandığı anlaşılan Şâkir, iki temel noktaya dikkat çekmiştir. Birincisi, Cürcânî'nin *Delâil*'i telif ettiği süreçte vefat ettiği; ikincisi ise *Delâil*'deki konu tasnifinin, henüz tamamlanmamış bir esere işaret olduğudur. Şöyle ki Şâkir, *ömrü yetseydi* diyerek Cürcânî'nin vefat ederken bazı şeyleri eksik bıraktığına atıf yapmıştır. Bu eksiklikler, Şâkir'in de belirttiği üzere *Delâil*'de eklenmesi, çıkartılması ya da gözden geçirilmesi gereken meselelerdir.

Şâkir'in açıklamaları dikkate alındığında Cürcânî'nin şiir eleştirisi, nahiv ve belagat eksenli bir i'câz projesini hayata geçirmek istediği söylenebilir. *Delâil*'in mukaddimesinde bu hususa temas eden Şâkir, Cürcânî'nin eseri tekrar gözden geçirmek istediğini ve ortaya koyduğu yeni ilim için konuları sistematik olarak tasnif etmeyi hedeflediğini ifade etmiştir. O, konuyla ilgili şu açıklamayı yapmıştır:⁷³

“Ben, Abdülkâhîr'in bu eserini (*Delâil*'i) hayatının sonlarına doğru kaleme almış olmasını daha muhtemel görüyorum. Eserde rumuzuyla işaret ettiğim *Delâil*'in bir nüshası (Hüseyn Çelebi nüshası) da ilerleyen satırlarda açıklayacağım üzere bunu bize göstermektedir. Abdülkâhîr, -usul ve esaslarına- ulaştığı yeni ilme kaynak olması için bu eseri gözden geçirecekti ... ne var ki bu isteğini gerçekleştirmeden vefat etti.”

Şâkir'in açıklamasından şu sonuçlara ulaşılabılır:

1. Cürcânî, i'câz eksenli müstakil bir belagat ilmi oluşturmak istiyordu. *Esrâr* ve *Delâil*'i bu amaçla kaleme almıştır.
2. Cürcânî'nin hedefindeki ilim, ayrıntılara önem veren, nahvin fonksiyonlarını işlevsel hâle getiren, zevkiselim ve dil yetisini sentezleyen nitelikteydi. O, *Delâil*'de bu ilmin temel unsurlarını ortaya koymak için çaba sarf etmiştir.⁷⁴
3. Yeni bir ilim oluşturmak ve daha önce üzerinde durulmayan konulara temas etmek isteyen Cürcânî, *Delâil*'in ilk hâliyle yetinmek istememiştir. Bu nedenle eseri gözden geçirmeyi ve i'câz-belagat ilminin temellerini sistematik bir şekilde ele almayı amaçlamıştır.
4. Günümüze ulaşan *Delâil* nüshaları incelendiğinde Cürcânî'nin tam olarak hedefine ulaşamadığı anlaşılır. *Delâil*'den ayrı olarak Cürcânî'ye ait notların bulunması, eserin gözden geçirilmediğini gösterir. Bunun temel sebebi, Cürcânî'nin vefatı olur.
5. Cürcânî'nin *Delâil*'i planladığı şekliyle tamamlayamadan vefat etmesi bu eserin, son çalışması olduğuna işaret eder.

Yukarıda ifade edildiği üzere isabetli açıklamalara rağmen Şâkir, اُرْجَحُ (daha muhtemel

72 Cürcânî, *Delâil*, thk. Şâkir, 539, dipnot no: 1.

73 Şâkir'in açıklamaları için bk. Cürcânî, *Delâil*, thk. Şâkir, 9 – 8.

74 Örnek için bk. Cürcânî, *Delâil*, thk. Şâkir, 546-552.

görmek) ve رُبَمَا (muhtemelen, belki) gibi ihtimale ve ihtiyata delalet eden kullanımlar tercih etmiştir. Bunun temel sebebi, konuyla ilgili açık bir bilgi ya da delilin bulunmamasıdır. Bu ise, *Esrâr* ve *Delâil*'den hangisinin önce kaleme alındığı problemi çerçevesinde ileri sürülen görüşleri, -doğru olsun ya da olmasın- tartışmaya açık hâle getirir. Hâliyle bu durum, problemin ancak tarihî bir belgeyle ya da Cürcânî'nin konuyla ilgili sarih bir ifadeyle incelenmesi gerektiğini gösterir. Bu bağlamda araştırmacılar arasında âdetâ çözülemeyen bir meseleye dönüşen problemin çözümüne katkı sunmak amacıyla örtük ifadeler yerine, *Delâil*'in yazma nüshalarının esas alınması gerektiği sonucuna varılmıştır. Yapılan araştırmalar çerçevesinde erken dönemde istinsah edildiği düşünülen yazma bir eserde *Delâil*'in ne zaman kaleme alındığına dair önemli ayrıntılara yer veren bir pasaja ulaşıldı. Aşağıda tahlili yapılan pasaj, Şâkir'in konuyla ilgili değerlendirmelerini destekler niteliktedir. Medhal'in neden sona bırakıldığı, Cürcânî'nin müsveddelerinin ne anlam ifade ettiği ve i'câza dair açıklamalarının arka planında hangi hedeflerin olduğu gibi birçok meseleyi aydınlatan pasaj, konuyla ilgili tartışmaları sonuca bağlaması bakımından büyük öneme sahiptir.

3. *Delâil*'in Cürcânî'nin Son Eseri Olduğuna Dair Pasaj

Birbirine benzer muhtevaya sahip *Esrâr*, *Şâfiye* ve *Delâil* eserlerinden hangisinin önce kaleme alındığı, *Delâil*'de işlenen konuların tertibi ve sınıflandırması etraflıca yorumlanmayı bekleyen önemli meselelerdir. Bu meselelerin aslına, özellikle de *Delâil*'in ne zaman kaleme alındığına vâkıf olmak amacıyla yazma nüshalar ekseninde yapılan kapsamlı araştırmalar sonucunda İran kütüphanelerinde kayıtlı bir nüshaya ulaşıldı. Bu nüshanın sonunda Cürcânî'nin, *Delâil*'i hayatının sonlarına doğru kaleme aldığı ve konularını tam olarak sistematik hâle getiremeden vefat ettiği bilgisine yer veren önemli bir pasaj yer almaktadır. Nüsha, İran Şûra Meclisi Kütüphanesi'nde (Kitâbhâne-i Meclis-i Şûrâ-yi İslâmî/İrânî) 8380 numarayla kayıtlıdır.⁷⁵ *Delâil*'e dair bölümü 168+1 varaktan oluşan nüshanın tam varak sayısı, başka eserlerden derlenen notlarla birlikte 200'ü bulmaktadır. *Delâil*'in telif sürecini anlatan mezkûr pasaj ise, kitabın sonunda, 169. varakta yer almaktadır.⁷⁶

Ayrıntılarını yazma eser uzmanı araştırmacılara bırakmakla beraber araştırma ve inceleme neticesinde nüshanın en geç VI./XII. yüzyılın ikinci yarısında kaleme alındığı tespit edilmiştir.⁷⁷ Buna göre mezkûr nüsha, *Delâil*'in günümüze ulaşan en eski nüshalarından biri olarak öne çıkar. Şâkir'in tahkikte esas aldığı ve *Delâil*'in en iyi nüshalarından olan Hüseyin Çelebi nüshasının 568/1172 tarihinde tamamlandığı göz önünde bulundurulduğunda İran nüshasının daha eski bir tarihe sahip olduğu anlaşılır. Hüseyin Çelebi nüshasının aksine, bu nüshada medhal kısmı, *er-Risâletü'l-bâ'isetü 'ala'n-nazar fî Delâilü'l-i'câz (Delâilü'l-i'câz eserini incelemeye teşvik*

75 Seyyid Muhammed Tabâtabâi Bihbehâni, *Fihrist-i nüshahâ-yi hattî Kitâbhâne-i Meclisi Şûrâ-yi İslâmî*, (Tahran: Kitâbhâne, Müze ve Merkez-i İsnâd Meclis-i Şûrâ-yi İslâmî, 1386/1966), 392.

76 Bu varakın matbu nüshadaki yeri için bk. Cürcânî, *Delâil*, thk. Şâkir, 538.

77 Nüshanın tarihi hakkında bilgi için bk. Bihbehâni, *Fihrist*, 392; nüshanın V./XI. ya da VI./XII. yüzyılda yazıldığı bilgisi için bk. Mustafa Dirâyetî, *Fihristgân-i nüshahâ-yi hattî İrân (Fenâ)*, (Tahran: Sazmân-i İsnâd ve Kitâbhâne-i Millî-yi Cumhûrî-yi İslâmî-yi İrân, 1394/2015), 14/739-740 ve 16/465.

eden risale) başlığıyla eserin ilk sayfalarında yer alır. Medhal kısmının sonunda ise تَمَّتِ الرَّسَالَةُ (risale bitti) notuna yer verilmiştir.⁷⁸ Şu hâlde denilebilir ki okuyucuları eseri okumaya teşvik etmek için kaleme alınan ve mukaddime mahiyetinde olan mezkûr başlık, medhal kısmı için kullanılmıştır. Bu da medhal'in *Delâil*'den ayrı olarak, sonradan ona eklenmek üzere kaleme alındığını gösterir.

İran Meclis-i Şûrâ-yı Millî Kütüphanesi'ndeki nüshanın tarihinin VI./XII. yüzyıla dayandığı dikkate alındığında medhal kısmıyla ilgili yukarıdaki açıklamaların yerinde olduğu anlaşılır. Hatırlanacağı üzere medhal kısmı, Hüseyin Çelebi nüshasında sonda yer almıştır.⁷⁹ Esad Efendi nüshasında ise tespit edilebildiği kadarıyla medhal'e dair herhangi bir bilgi aktarılmamıştır. İran nüshasında ise medhal başta yer almış, hatta başlık üzerinden medhal'in *Delâil*'in okunmasına teşvik etmek üzere kaleme alındığı ifade edilmiştir. Bu durumda en güvenilir nüshalardan olan Hüseyin Çelebi nüshasındaki medhal'in ve müsvedde notlarının farklı yerlerde bulunması, *Delâil*'in tam anlamıyla bitmediğine, Cürçânî'nin eseri gözden geçirmek istediğine ve yeni bir konu sınıflandırması yapmayı hedeflediğine işaret eder.⁸⁰ Bu ise, adından ve içeriğinden anlaşılacağı üzere medhal'in eserin başında bulunması gerektiğini göstermesi bakımından önemlidir. Bunun farkında olan Reşid Rızâ ve Şâkir gibi muhakkikler, yazma nüshanın aksine matbu nüshada medhal'i *Delâil*'in başında aktarmışlardır.⁸¹

Hüseyin Çelebi nüshasından farklı olarak İran nüshasında *Şâfiye* risalesine yer verilmemiştir. Bu yönüyle İran nüshası, Esad Efendi nüshasına benzerdir. Ancak medhal'e yer vermesiyle Hüseyin Çelebi nüshasıyla aynı, Esad Çelebi nüshasından ise farklıdır. İran nüshası, medhal kısmını özel bir başlıkla eserin başında aktarmasının yanında bir başka önemli ayrıntı daha ihtiva etmiştir. Bu ayrıntının, nüshayı günümüze ulaşan *Delâil* nüshaları arasında en değerli nüshalardan birine dönüştürdüğü söylenebilir. Nüshanın sonunda müstensih, Ebû Zeyd el-Cürçânî (V./XI. yüzyılda hayattaydı) adında birinin açıklamalarına yer vermiştir. Âdeti canlı bir tanık olarak müşahede ettiklerini aktaran Ebû Zeyd, Cürçânî'nin hayatının son yirmi beş yılını belagat ve icâz meselelerine ağırlık vererek geçirdiğini ve bu konuda kendine önemli hedefler koyduğunu ifade etmiştir.

Ebû Zeyd'in açıklamaları, *Esrâr* ve *Delâil* eserlerinin ne zaman kaleme alındığına ışık tutması bakımından ciddi önem taşır. *Delâil*'in Cürçânî'nin telif ettiği son eser olup olmadığı, medhal'in eserin başında bulunup bulunmadığı ve eserdeki konuların tertibi gibi birçok mesele hakkında araştırmacıların tespit ve değerlendirmelerini yeniden şekillendireceği düşünülen söz konusu açıklamalara burada yer vermekte fayda vardır:

«قَدْ كَانَ مَكْتُوبًا فِي النُّسخَةِ الْمُنْقُولِ عَنْهَا بِحَطِّ كَاتِبِهَا هَذِهِ الْأَسْطُرُ: سَمِعْتُ الشَّيْخَ الْإِمَامَ أَبَا زَيْدٍ الْجُرْجَانِيَّ سَلَّمَ اللَّهُ بِقَوْلِهِ: إِنَّ

78 Cürçânî, *Delâil*, İran nüshası, 3-5a-b.

79 Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu'nda 1418 numaraya kayıtlı *Delâil*'in bir nüshasında Hüseyin Çelebi nüshasında olduğu gibi medhal sona bırakılmış (242-244a-b), medhal'den sonra da *Şâfiye* risalesi aktarılmıştır. Büyük olasılıkla Hüseyin Çelebi nüshasından istinsah edilen bu nüsha 264 varaktan oluşup 1078/1667 yılının Receb ayında tamamlanmıştır.

80 Şâkir'in bu konudaki açıklaması için bk. Cürçânî, *Delâil*, thk. Şâkir, 539, dipnot no: 1.

81 Cürçânî, *Delâil*, nşr. Reşid Rızâ, 1-8; matbu nüsha için bk. Cürçânî, thk. Şâkir, *Delâil*, 3-11; medhal'e dair Ebû Mûsâ'nın açıklamaları için bk. Ebû Mûsâ, *el-İcâzü'l-belâgî el-kitâbü's-sânî*, 192-194.

السَّيِّخُ الْإِمَامُ الْأَسْتَاذُ أَبَا بَكْرٍ عَبْدِ الْقَاهِرِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ الْجُرْجَانِيِّ رَجَمَهُ اللَّهُ تَأَمَّلْ وَتَدَبَّرْ خُمْسَ وَعِشْرِينَ سَنَةً مِنْ سِنِيِّ أَجْرِ عُمْرِهِ فِي اسْتِخْرَاجِ طَرِيقِ الْإِعْجَازِ فِي الْكَلَامِ حَتَّى كَتَبَ فِيهِ مِنَ الْفُصُولِ الَّتِي عَرَفْتَهَا وَبَيَّنَّ فِيهِ مِنْ مَاجِذِ الْفَصَاحَةِ وَالْبَلَاغَةِ مَا وَقَفْتُ عَلَيْهَا إِلَى هَاهُنَا وَلَمْ يَبْلُغْ بِهِ عُمْرُهُ تَحْصِيلَ مَا فِيهِ تَمَامَ عَرْضِهِ مِنْ تَصْنِيفِ هَذَا الْكِتَابِ. فَأَتَاهُ رَجَمَهُ اللَّهُ فِي جَلَالِ التَّأْلِيفِ الْمُؤْتِ وَبَسِطَتْ إِلَى مَا فِيهِ تَمَامَ مَأْمُولِهِ مِنْ هَذَا التَّصْنِيفِ يَدُ الْفُوتِ. وَقَدْ كَادَ رَجَمَهُ اللَّهُ أَنْ يَأْتِيَ لِمَا مَهَّدَهُ مِنْ قَوَاعِدِ الْفَصَاحَةِ وَطُرُقِ الْبَلَاغَةِ الَّتِي فِيهَا يَحْصُلُ الْإِعْجَازُ بِأَمْتِلَةٍ مِنْ آيِ الْقُرْآنِ، فَأَدْرَكَهُ الْمَوْتُ قَبْلَ أَنْ يُدْرِكَهَا رَجَمَهُ اللَّهُ، فَأَحْكَمَ فِيهَا حَقَّقَ، وَأَحْسَنَ فِيهَا جَمَعَ، لَمْ يُسَبِّحْ إِلَيْهِ فِي مِثْلِ تَحْقِيقِهِ، وَاسْتِنْبَاطِ طَرِيقِهِ، مَنَّاعًا اللَّهُ بِالتَّدْبِيرِ وَالتَّفَكُّرِ فِيهَا أَوْزَدَ وَاللَّهُمَّنا الْوَقُوفَ وَالْعِلْمَ بِمَا لَمْ يَصْرُبْ لَنَا فِيهِ مِثَالًا. وَتَسْأَلُ اللَّهُ تَعَالَى الْعِصْمَةَ وَالتَّوْفِيقَ فَإِنَّهُ الْمَوْفِيُّ.“

Tercümesi:

“Esas alınan nüshada müstensihin el yazısıyla şu satırlar yer almıştır:

-Allah onu afiyet üzere kılsın- Şeyh İmam Ebû Zeyd el-Cürcânî'nin şöyle dediğini duydum: Şeyh İmam Üstat Ebû Bekr Abdülkâhîr b. Abdirrahmân el-Cürcânî (r.a.), ömrünün son yirmi beş yılında söz inşasındaki i'câzın nasıl oluştuğunu tespit etmek için derinlemesine ve etraflıca düşündü (teemmül ve tedebbür). Nihayetinde konuyla ilgili bu okuduğun bölümleri -yani *Delâil*'i- kaleme aldı. Kitapta gördüğü gibi, fesahat ve belagat meselelerini izah etti. Ancak kitabı telif etmedeki amacına tam olarak ulaşamadı. Nitekim kitabı telif sürecinde iken vefat etti. Allah ona rahmet eylesin. Kitapta yapmak istediği şeyleri gerçekleştirmeden ölümün pençesine yakalandı. Kitabında temellendirdiği ve i'câzın kendisiyle anlaşıldığı fesahatin kaideleri ile belagatin -yani etkili sözün- çeşitlerine dair Kur'an ayetlerinden örnekler getirecekti ki ölüm, bunu gerçekleştirmesine fırsat vermeden onu yakaladı. Bununla beraber araştırıp incelediği meselelerde kaliteli değerlendirmelerde bulundu. Tedvin ettiği konularda güzel iz çıkardı. Meseleleri incelemede, tetkik etmede ve meselelerden hüküm çıkarmada onun benzeri görülmedi. Cenabıhak'tan, bize onun telif ettikleri üzerinde etraflıca düşünmeyi ve akıl yürütmeyi nasip etmesini niyaz ediyoruz. Ayrıca onun örneklemediği ve açıklamadığı meselelere vâkif olmayı ve onları bilmeyi nasip etsin. Bizi gûnahtan korumayı ve başarıya ulaştırmasını O'ndan dileriz. Şüphesiz O, başarıya ulaştırandır.”

Bu açıklama, *Delâil*'in İran nüshasının sonuna eklenmiştir. Mezkûr nüshada *Delâil*, Cürcânî'nin müsveddelerinden oluşan notlarına kadar ki bölümleri kapsamıştır.⁸² Hüseyin Çelebi nüshasında bu bölümden sonra, “Bu, Cürcânî'nin (r.a.) müsveddesinden nakledilen notlardır.” açıklamasıyla 4-5 varaktan oluşan bilgilere yer verilmiştir.⁸³ Esad Efendi nüshası ise daha erken bitmiş, Cürcânî'nin derkenarlarına ya da müsveddelerine yer vermemiştir.⁸⁴ Bu durumda İran nüshasının, Cürcânî'nin notlarının bir kısmına yer verdiği ancak müsvedde olarak bilinen bazı taslakları almadığı anlaşılır.⁸⁵ Yine de bu eksikliğin, nüshadaki açıklamaların ilmî değerine zarar vermediği hatırlanmalıdır.

Delâil'in yazım tarihi, konu tertibi ve içeriği hakkında birçok bilgiyi yeniden şekillendirecek öneme sahip yukarıdaki açıklamada öne çıkan birkaç husus üzerinde durmakta fayda vardır. Bu hususlardan bir tanesi, nüshanın tarihidir. Nüshanın temellük kaydında 594/1198 tarihine

82 Matbu nüshadaki karşılığı için bk. Cürcânî, *Delâil*, thk. Şâkir, 538.

83 Cürcânî, *Delâil*, Hüseyin Çelebi Koleksiyonu, 177-181a-b.

84 Cürcânî, *Delâil*, Esad Efendi Koleksiyonu, 173a; matbu nüshadaki karşılığı için bk. Cürcânî, *Delâil*, thk. Şâkir, 479.

85 Karşılaştırmak için bk. Cürcânî, *Delâil*, İran nüshası, 161-169a-b; matbu nüsha için bk. Cürcânî, *Delâil*, thk. Şâkir, 482-569; nüshalardaki bu farklılık, yazma eser uzmanlarının araştırma sahasına dâhildir. Bu çalışma, söz konusu farklılığın sebebini ortaya koymak amacıyla hazırlanmıştır. Çalışmanın asıl amacı, Cürcânî'nin düşünsel serüveni hakkında daha fazla bilgi edinmek için *Esrâr* ve *Delâil*'in ne zaman kaleme alındığına dair bilgi veren yazma bir pasajın tahlil edilmesi ve konuyla ilgili bir sonuca varılmasıdır.

yer verilmiştir. Buna göre 471/1078-1079'da vefat eden Cürcânî'den 120 yıl sonra *Delâil*'in istinsahı tamamlanmış ya da daha önce tamamlanarak bu tarihte kayda geçirilmiştir. Ancak bu tarihin, istinsahın bittiği tarih olmayabileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Çünkü tespit edilebildiği kadarıyla eserin istinsahının ne zaman tamamlandığına dair herhangi bir tarih verilmemiştir. Sadece kapaktan sonraki sayfada 594/1198 tarihinde nüshanın Alî b. Halef b. Kesîr adında birinin mülküne geçtiği kaydedilmiştir. Bu ise, nüshanın muhtemelen VI./XII. yüzyılın ikinci yarısında istinsah edildiğini gösterir.

İran nüshasının ilmî değerini artıran en önemli husus köprü görevi görmesidir. Nitekim bu nüsha, Cürcânî'nin kendi yazısından oluşan orijinal eserinden, yani *Delâil*'den istinsah edilen nüsha esas alınarak hazırlanmıştır. Dikkat edilirse Ebû Zeyd'in açıklamalarını içeren yukarıdaki pasajın ilk cümlesinde müstensih, esas aldığı nüshanın sahibi tarafından kaleme alınan bilgilere yer vermiştir. Bu durumda Cürcânî tarafından telif edilen orijinal *Delâil* nüshasından ayrı olarak iki nüshanın olduğu anlaşılır. Bunlardan birincisi, mezkûr pasajın ilk ve orijinal hâlinin bulunduğu nüshadır. İkincisi ise, mezkûr pasaja yer veren nüshadan istinsah edilen ve günümüze ulaşan İran nüshasıdır. Buna göre, *Delâil*'in Cürcânî tarafından yazılan orijinal nüshası ile günümüze ulaşan mezkûr nüsha arasında kaybolan (ya da henüz bulunmayan) bir nüsha vardır. Konunun daha iyi anlaşılması amacıyla nüshalar arasındaki geçişin gösterildiği aşağıdaki tablo üzerinde durmakta fayda vardır:

Bir metnin en muteber ve en güvenilir nüshası, bizzat müellifin kendi el yazısından

oluşan nüshadır.⁸⁶ İran nüshasının tarihi incelendiğinde *Delâil*'in günümüze ulaşan en eski nüshalarından olduğu ve müellifin asıl nüshasına kaynaklık ettiği anlaşılır. Bu çerçevede biri Cürçânî'nin el yazısından oluşan toplam üç nüsha arasından özellikle ikinci nüsha üzerinde durulmalıdır. Birinci ve ikinci nüshaların günümüze ulaşmadığı (ya da henüz bulunmadığı) bir gerçektir. Ancak Cürçanlı Ebû Zeyd'in ifadelerinden oluşan yukarıdaki pasaj, iki numaralı nüshaya dair önemli bilgiler içerir. Bu ise söz konusu nüshanın ne zaman kaleme alındığını ve nasıl bir önem taşıdığını göstermesi bakımından önemlidir. Pasajdaki ilk cümlenin tahlil edilmesi hâlinde maksadımız daha iyi anlaşılacaktır:

“قَدْ كَانَ مَكْتُوبًا فِي النُّسخَةِ الْمُنْقُولِ عَنْهَا بِحَظِّ كَاتِبِهَا هَذِهِ الْأَسْطُرُ...”

Altı çizili birinci ifadedeki *النُّسخَةِ* (nüsha) kelimesi, asıl pasajın bulunduğu nüshadır. Bu durumda günümüze ulaşan İran nüshasının söz konusu nüsha esas alınarak hazırlandığı ortaya çıkar. *الْمُنْقُولِ عَنْهَا* (ondan nakledilen, esas alınan) ifadesi de bunu teyit eder. Altı çizili ikinci ifade ise, pasajın ilmî ve tarihî değerini yansıtması bakımından önemlidir. Başka şekilde ifade edilecek olursa, söz konusu pasajın bizzat müstensih tarafından *Delâil*'in orijinal nüshasından istinsah edilen nüshada kaydedilmesi, günümüze ulaşan nüshanın köprü görevi gördüğünü ortaya koyar. Bu köprü'nün oluşmasını sağlayan en önemli etken ise pasajda adı geçen Cürçanlı Ebû Zeyd'tir. Dikkat edilirse müstensih, doğrudan Ebû Zeyd isminde bir âlimden nakilde bulunmuştur. Ebû Zeyd ise, Cürçânî'nin *Delâil*'i telif etme serüvenine dair önemli açıklamalar yapmıştır. Şu hâlde tablodaki iki numaralı nüshanın sahibinin, Cürçânî'yi gören ve tanıyan kişiden alıntı yaptığı anlaşılır. Tam da burada İran nüshasının neden köprü görevi gördüğü ortaya çıkar. Tabloda üç numarayla işaretlenen İran nüshası, Cürçânî'yi gören ve yaşadıklarını aktaran bir isimden nakilde bulunularak hazırlanması bakımından önemlidir. Zira Ebû Zeyd'in ifadelerinin yer aldığı asıl nüsha kaynaklarda bulunmamaktadır. Bu ayrıntı, nakledici bir sıfatla öne çıkan İran nüshasının tarihi ve ilmî değerini artırır. Aşağıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, Ebû Zeyd'in açıklamaları, Cürçânî'nin *Delâil*'i nasıl ve ne zaman telif ettiğine dair oldukça önemli ayrıntılara sahiptir.

3.1. Pasajın Tahlili

Öncelikle kendisinden nakilde bulunan nüshanın müstensihinin, Cürçanlı Ebû Zeyd ismindeki önemli birinden doğrudan rivayette bulunduğu dikkat edilmelidir. Cürçanlı Ebû Zeyd'in kim olduğu konusunda net bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ebû'l-Hasen Zahîrüddîn el-Beyhâkî'nin (ö. 565/1170) *Lübâbü'l-ensâb*'ındaki bilgiye göre, Cürçân'da âlim ve takvalı olarak bilinen Ebû Zeyd el-Cürçânî isminde biri vardı. Önemli olduğu anlaşılan bu kişi, 510/1117 yılında bölgede bulunan hisarlardaki bir komutan tarafından öldürülmüştür. Beyhâkî, Cürçân ileri gelenlerinin Ebû Zeyd'in cenaze namazını kıldıklarını ve mezarının Cürçân'da olduğunu ifade etmiştir.⁸⁷ *A'yânü's-Şîa* eserinde ise es-Seyyid Ebû Zeyd b. el-Keyâbekî el-Cürçânî adında

86 Salahattin Polat, *Metin Tenkidî*, (İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2. Baskı, 2015), 93.

87 Ebû'l-Hasen Zahîrüddîn Alî b. Zeyd el-Beyhâkî, *Lübâbü'l-ensâb ve'l-ekâb ve'l-a'kâb*, thk. es-Seyyid Mehdi er-Recâî, (Kum: Mektebetü Âyetullâh el-'Uzmâ el-Mar'aşî, 1990), 1/422.

birinin ismine yer verilmiştir.⁸⁸ Bunun, *Lübâbü'l-ensâb*'ta aktarılan Ebû Zeyd ile aynı kişi olup olmadığı bilinmemektedir. *A 'yânü 'ş-Şîa*'da ismi geçen Ebû Zeyd, Şerîf er-Radî (ö. 406/1015) ve kardeşi Şerîf el-Murtazâ'dan (ö. 436/1044) rivayette bulunmuştur.⁸⁹ Bu ise Ebû Zeyd'in en geç 390-393/1000-1003 yılları civarında dünyaya geldiği anlamına gelir. Zira mantiki örgüde düşünüldüğünde edebî ve dinî bilgileri rivayet edebilmek için Ebû Zeyd'in en az 13-14 yaşlarında olması gerekir. Şerîf er-Radî'nin 406/1015'te vefat ettiği dikkate alındığında Ebû Zeyd'in en geç mezkûr tarihlerde dünyaya gelmiş olmasının daha kabul edilebilir olduğu anlaşılır. Bu durumda *Lübâbü'l-ensâb*'ta ismi geçen ve 510/1117 yılında öldürülen Ebû Zeyd'in farklı biri olduğu çıkarımına varılabilir. Çünkü aynı kişi oldukları kabul edilirse Ebû Zeyd'in 120 küsur yıl yaşadığı ortaya çıkar. Bize göre bu ihtimal zayıftır. Ayrıca kaynaklarda *A 'yânü 'ş-Şîa*'da ismi geçen Ebû Zeyd'in 436/1045 yılında hayatta olduğu bilgisine yer verilmiştir. Bu bilgi ilk başta 510/1117 yılında öldürülen Ebû Zeyd ile Şerîf el-Murtazâ'nın eserlerini rivayet etmesiyle öne çıkan Ebû Zeyd'in aynı kişiler oldukları ihtimalini gündeme getirebilir. Ancak Şerîf el-Murtazâ'nın öğrencilerinin vefat tarihleri dikkate alındığında bu ihtimalin yine zayıf olduğu görülür.⁹⁰

Kaynaklarda Ebû Zeyd el-Cürcânî ismindeki kişilere dair bilgiler incelendiğinde bunların Cürcân bölgesinin sayılı âlimlerinden oldukları ve Şîiler tarafından önemli kabul edildikleri fark edilir. Bu bağlamda *Delâil*'in müstensihinin kullandığı sıfatlar dikkate alındığında Ebû Zeyd'in, yukarıda zikredilen kaynaklarda geçen isimler gibi önemli biri olduğu ve Cürcân'da bulunduğu anlaşılır. Bu benzerliğin, Ebû Zeyd olarak *Delâil* nüshasında kayıtlara geçen kişinin, yukarıdaki iki isimden biri olma ihtimalini kuvvetlendirdiği söylenebilir.⁹¹ Nitekim müntensih, Ebû Zeyd için el-İmâm ve eş-Şeyh sıfatlarını kullanmıştır. el-İmâm sıfatının, toplumda gerek dinî gerekse dünyevi meselelerde sözü dinlenen kimse için kullanıldığı dikkate alındığında Ebû Zeyd'in toplum içinde önemli bir konumda olduğu söylenebilir. Kelime anlamı “yaşı ilerlemiş kimse” olan şeyh kelimesi ise imam kelimesiyle birlikte kullanıldığında “ilimde behre sahibi, üstat” anlamına gelir.⁹² İlimdeki tecrübe ve birikime işaret eden iki sıfatın birden kullanılmış olması, Ebû Zeyd'in dönemin Cürcân'ında önemli bir isim olduğuna işaret eder. Buna göre Cürcânî gibi Ebû Zeyd de icâz, fesahat ve belagat meselelerine ilgi duymaktaydı. Ebû Zeyd'in anlatım

88 Muhsin el-Emin, *A 'yânü 'ş-Şîa*, (Beyrut: Dâru'l-Teârûf li'l-Matbûât, 1403/1983), 2/352.

89 Mirza Abdullah Efendi el-İsfahânî, *Riyâzü'l-'ulemâ' ve hiyâzü'l-fuzalâ'*, thk. es-Seyyid Ahmed el-Hüseynî, (Kum: Matbaatü'l-Hayyâm, 1401/1981), 3/229.

90 Bilgi için bk. Ca'fer es-Sübhânî, *Târihü'l-fikhi'l-İslâmî ve edvâruh*, (Beyrut: Dâru'l-Edvâ', 1419/1999), 259-260.

91 Burada bir hususa dikkat çekmekte fayda vardır. *Delâil* müstensihî, Ebû Zeyd'i eş-Şeyh el-İmâm olarak tarif etmiştir. Aynı adı aktaran Şîî kaynaklar ise el-İmâm sıfatının yanında özellikle es-Seyyid sıfatına yer vermiştir. Bu ise *Delâil*'deki Ebû Zeyd'in, yukarıda sıralanan isimlerden başka biri olma ihtimalini gündemde tutmaktadır. Ancak Ebû Zeyd ismindeki Şîî âlimlere dair bilgilere ulaşmamızı sağlayan yazma eser araştırmacılarından Dr. Ahmed Halil el-Şâl'e göre, müstensihin es-Seyyid sıfatı yerine eş-Şeyh sıfatını tercih etmesinin, Cürcânî'ye dair açıklamaları olan Ebû Zeyd'in Şîî kaynaklarda zikredilen iki Ebû Zeyd'ten biri olma ihtimaline engel değildir (İletişim tarihi, 24-25 Nisan 2024).

92 İmam ve şeyh kelimelerinin anlamları için bk. Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât elfâzi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî, (Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 4. Baskı, 1430/2009), 87 ve 469.

üslubu, Cürcânî'nin talebesi ya da yakını olduğu ihtimalini gündeme getirir. Cürcânî'yi şeyh, imam ve üstat sıfatlarıyla anması, onun hayatının son yirmi beş yılında hangi konulara yoğunlaştığını söylemesi ve hedefi hakkında bilgi vermesi gibi ayrıntılar bu ihtimali destekler.

Pasajdaki açıklamalardan hareketle, müstensihin Ebû Zeyd'i doğrudan gördüğü ve açıklamalarını kayda aldığı anlaşılır. *Duydum* anlamındaki *سَمِعْتُ* fiili buna delalet eder. Bu fiil, herhangi bir senet zinciri olmadan doğrudan geçişli kılınmıştır. Diğer bir ifadeyle müstensih ile Ebû Zeyd arasında herhangi bir râvi bulunmamaktadır. Müstensih, birinci ağızdan duyduklarını kayda geçirmiştir. Afiyet ve esenlik temennisinde bulunmak anlamındaki *سَلِّمَهُ* fiilinden hareketle de müstensih rivayeti aktardığında Ebû Zeyd'in hâlâ hayatta olduğu anlaşılır. Nitekim *سَلِّمَ* fiili, hayatta olanlar için kullanıldığında kötü şeylerden, musibet ve felaketten uzak durma temennisinde bulunmak ya da sağlık ve afiyet dilemek anlamına gelir.⁹³

Ebû Zeyd'in Cürcânî'yi tanıyan ve gören biri olduğu dikkate alındığında yukarıdaki tabloda aktarılan iki numaralı nüshanın en geç 550/1155 tarihine (VI./XII. ortalarına) kadar istinsah edilmiş olması gerekir. Şöyle ki Cürcânî, 471/1078 yılında vefat etmiştir. Ebû Zeyd'in, son yirmi beş yılını görecektir kadar Cürcânî'yi tanıması demek, en geç 440/1049 civarında dünyaya gelmiş olduğu anlamına gelir. İki numaralı müstensihin doğrudan Ebû Zeyd'in ağızdan rivayette bulunması ise nüshanın en geç 550/1155 yılı civarına kadar istinsah edilmiş olmasını gerektirir. Bu tarihten sonra müstensihin Ebû Zeyd'ten rivayette bulunmasının düşük bir ihtimal olduğu ortadadır. Zira nüshanın belirtilen tarihten sonra hazırlandığının kabul edilmesi, Ebû Zeyd'in 105 yaşını aştığı anlamına gelir. Mümkün olmakla birlikte bu ihtimalin zayıf olduğu pekâlâ söylenebilir.

Ebû Zeyd'in açıklamalarına göre Cürcânî, *Delâil*'i hayatının sonlarına doğru kaleme almıştır. O, Cürcânî'nin, hayatının son yirmi beş yılında sözün nasıl erişilmez olduğunu ve bir sözü mu'ciz kılan niteliklerin nasıl oluştuğunu tespit edebilmek için fesahat ve belagat meselelerine odaklandığını ifade etmiştir. Burada *أَجْرُ عُمْرِهِ* (hayatının sonlarında) ve *حَتَّى كَتَبَ* ifadeleri kilit konumdadır. Ebû Zeyd, *أَجْرُ* ifadesiyle Cürcânî'nin özellikle hayatının son yirmi beş yılında i'câz meselesine yoğunlaştığını vurgulamıştır. Bu ise nahve dair eserlerini bu dönemden önce yani, 445/1054'ten önce kaleme aldığı, bu yıldan sonra belagat ve fesahat meselelerine yoğunlaştığını gösterir. Cümlede gayeye ve sonuca delalet eden *حَتَّى* edatı ise, Cürcânî'nin i'câz meselesine yoğunlaştığı bu yirmi beş yılın sonlarına doğru *Delâil*'i kaleme aldığı ortaya koyar. Bu ise Cürcânî'nin, yirmi beş yıllık zaman diliminde ilk önce *Esrâr*'ı, sonrasında *Şâfiye*'yi, son olarak da *Delâil*'i telif ettiği anlamına gelir. Zira Ebû Zeyd, cümleyi *حَتَّى* olmadan kurmuş olsaydı Cürcânî'nin, *Delâil*'i yirmi beş yıl gibi uzun bir sürenin hangi döneminde kaleme aldığı tam olarak bilinemeyecekti. Ancak bir işin sonuna işaret eden *حَتَّى* edatı sayesinde *Delâil*'in 470/1077 civarında telif edildiği söylenebilir.

Açıklamalar çerçevesinde burada şöyle bir itiraz gündeme gelebilir: “Ebû Zeyd, Cürcânî'nin hayatının son yirmi beş yılında i'câz çerçevesinde fesahat ve belagat meseleleri işlediğini ifade etmiştir. Ebû Zeyd'in açıklamalarında *Delâil*'in son eser olduğuna dair doğrudan bilgi

93 Muhammed et-Tâhir b. Âşûr, *et-Tahrîr ve'l-tenvîr*; (Tunus: ed-Dâru't-Tûnusiyye li'n-Neşr, 1984), 22/101-102.

yoktur. Bu ise, Cürcânî'nin son eserinin *Delâil* ya da *Esrâr* olabileceğini gösterir. Zira Cürcânî, *Delâil*'de olduğu gibi *Esrâr*'da da sözün üstünlüğü bağlamında belagat konularını işlemiştir.”

Dikkatlice incelendiğinde Ebû Zeyd'in doğrudan *Delâil*'e atıf yaptığı görülür. Her şeyden önce, Ebû Zeyd'in açıklamalarının *Delâil*'in eski bir nüshasında yer aldığı hatırlanmalıdır. Yukarıdaki tabloda iki numaralı nüshada bulunan bu açıklamalar, üç numaralı nüshanın müstensihî tarafından aktarılmıştır. Şu hâlde Ebû Zeyd'in açıklamalarındaki *عَرَفْتَهَا مِنَ الْفُصُولِ الَّتِي عَرَفْتُهَا* (öğrendiğin bu konular), *مَا وَفَّقَتْ عَلَيْهَا إِلَى هَاهُنَا* (buraya kadar üzerinde durduğun hususlar), *هَذَا الْكِتَابِ* (bu kitap), *هَذَا التَّصْنِيفِ* (bu çalışma, tasnif) gibi ifadelerin doğrudan *Delâil*'e atıf olduğu anlaşılır. Zira Ebû Zeyd, *Delâil*'i istinsah eden kişiye bu bilgileri vermiştir. Dolayısıyla kitap ya da tasniften maksadının *Delâil* olduğu ortadadır. Ayrıca o, bu bilgileri vermekle kalmamış, müstensihe *Delâil*'in bazı pasajları hakkında izahlarda bulunmuştur.⁹⁴ Ebû Zeyd'in *Delâil*'deki metinler hakkında yorum yapması ve bu yorumun müstensih tarafından kaydedilmesi iki ayrıntıya işaret eder. Bunlardan birincisi, yukarıda ifade edildiği gibi Ebû Zeyd'in ilim sahibi olduğu, belagat ve fesahat konularını bildiğidir. İkincisi ise, müstensih ile Ebû Zeyd arasında ilmî mülahazaların paylaşılmasına imkân sağlayan bir iletişimin varlığıdır.

Ebû Zeyd'in açıklamasıyla doğrudan *Delâil*'i işaret ettiğini gösteren bir başka delil ise, i'câz vurgusudur. Dikkat edilirse o, Cürcânî'nin sözle (kelâm) oluşan i'câzı ilmî bir şekilde temellendirmek için fesahat ve belagat ağırlık verdiğini, hatta bu konuda ciddi bir emek harcadığını ifade etmiştir. *Esrâr*'da da belagat ve fesahat meselelerinin işlendiği bilinmekle beraber buradaki vurgu *Delâil*'e yöneliktir. Zira *Esrâr*'da i'câz eksenli herhangi bir vurgu bulunmamaktadır. Ebû Mûsâ'nın belirttiği gibi *Esrâr*; sözün üstünlüğünün anlaşılmasında eleştirmene yardımcı olacak usul ve esasları izah etmek için kaleme alınmıştır. Bundan dolayı eserde i'câza dönük bir açıklama yoktur.⁹⁵ Ancak *Delâil*, fesahat ve belagat çerçevesinde i'câzı konu edinir. Ayrıca *Delâil*'de Cürcânî'nin fesahat ve belagatin mahiyetini bilmek için uzun süre çalıştığını, ilme hizmet etmeye başladığından itibaren âlimlerin fesahat ve belagat kavramlarıyla neyi kastettiklerini düşünüp durduğunu ve bu kavramların neye karşılık geldiğini incelediğini ifade etmiştir.⁹⁶ Bu da Ebû Zeyd'in açıklamalarının doğrudan *Delâil*'e yönelik olduğunu gösterir.

Yazma nüshadaki açıklamalardan ve Şâkir'in -İran nüshasını görmediği hâlde- oldukça isabetli olan değerlendirmelerinden hareketle Cürcânî'nin, günümüze ulaşan *Delâil*'den daha kapsamlı ve sistematik bir eser kaleme almayı hedeflediğini söylemek pekâlâ mümkündür.⁹⁷ Hatîb de bu bağlamda Şâkir gibi düşünür. O, Cürcânî'nin belagat ve i'câza dair eserleri hakkında şu açıklamayı yapar:⁹⁸

94 Ebû Zeyd'in açıklaması için bk. Cürcânî, *Delâil*, İran nüshası, 139b.

95 Ebû Mûsâ, *Medhal ilâ kitâbey 'Abdilkâhir*, 56-57.

96 Ayrıntılı bilgi için bk. Cürcânî, *Delâil*, thk. Şâkir, 34-35.

97 Cürcânî, *Delâil*, thk. Şâkir, dirâse kısmı, o ve 3, ayrıca 539, dipnot no: 1.

98 Hatîb, *I'câzû'l-Kur'ân*, 243.

“*Esrârü'l-belâga, Delâilü'l-i'câz*'ın mukaddimesidir. *Delâilü'l-i'câz* ise *Şâfiye* risalesinin mukaddimesidir. *Şâfiye* risalesi de i'câza dair bir başka eserin mukaddimesidir. Cürcânî, i'câza dair bu esere yoğunlaşmak ve tam anlamıyla hazırlanmak istiyordu. Ancak vefatı ya da ilerleyen yaşı buna engel oldu.”

Aslında Cürcânî, sözün nasıl üstün olduğu, bu üstünlükte zevkiselinin nasıl bir işlevi bulunduğu ve nahiv-belagat ilişkisinin metin tahliline etkisi gibi birçok konuyu kapsayan bir disiplin oluşturmayı hedeflemiştir. *Delâil*'de belagat ve fesahatin gerektiği üzere yorumlanmamasını tenkit etmesi, belagatin müstakil bir disiplin kabul edilerek incelenmesi gerektiğinin farkında olduğunu gösterir.⁹⁹ Dikkat edilirse Ebû Zeyd'in, ... في استخراج طريق الإعجاز في الكلام... (sözde oluşan i'câzın, -yani erişilmez söz üstünlüğünün- nasıl oluştuğunu ortaya koymak...) ifadesinde altı çizili kelime, Cürcânî'nin, kaleme almak istediği eser için bir yöntem arayışında olduğuna delalet eder. Cürcânî, i'câzın nasıl meydana geldiğini biliyordu ancak bunu ifade ve izah etme noktasında nasıl bir telif üslubu benimseyeceğini tam olarak bilmiyordu. Yirmi beş yıl boyunca düşündüğü esas husus da bu olmuştur. Kur'an'ın nazım, yani söz yönüyle erişilemez olmasından hareketle i'câzın künhünün fesahat ve belagatte olduğunu fark etmiştir. Yirmi beş yıllık araştırma ve inceleme serüveninin sonunda i'câzla ilintili olarak fesahat ve belagat meselelerine dair telif sürecine girmiştir. *Delâil*, tamamlanmayan bu sürecin son eseri olarak dikkat çeker. Bu yönüyle eserin, Cürcânî'nin ulaştığı edebî birikimi ve nahiv bilgisini yansıttığı iddia edilebilir. İbn Tâvî'tin (ö. 1993) de belirttiği gibi *Delâil*, sıradan bir eser olmaktan ziyade hayatı boyunca Cürcânî ile yaşayan teorileri içeren dinamik bir çalışmadır.¹⁰⁰ Yine de Cürcânî, başta Kur'an olmak üzere edebî metinlerin inceliklerinin anlaşılması için çabaladığı yirmi beş yıl gibi uzun bir zaman dilimine rağmen fesahat ve belagat dair yaptığı değerlendirmelerin tam olarak anlaşılmasından yakınmıştır.¹⁰¹ Bu yakınmalar ile Ebû Zeyd'in ifadeleri bir arada düşünüldüğünde Cürcânî'nin, *Delâil* eserinden daha kapsamlı bir eser kaleme almayı hedeflediği düşünülebilir. Zira o, usul ve esasları olan diğer disiplinlerin aksine zevkiselinin öne çıktığı fesahat ilminin itirazlara açık olduğunun ve herkese her zaman anlatılabilecek bir kurallar bütününe sahip olmadığını farkındaydı.¹⁰² Kanaatimizce onun fark ettiği bu eksiklik, i'câzın mahiyetini -bilimsel anlamda- ortaya koyabilecek nitelikte kapsamlı bir eser yazmayı hedeflemesinde etkili olmuştur. Şu hâlde anlaşılıyor ki Ebû Zeyd'in, تَمَامَ غَرَضِهِ (amacını tam anlamıyla gerçekleştirmek), جَلال التَّأليفِ (telif sırasında), تَمَامَ مَأْمُولِهِ (umut ettiği şeyi gerçekleştirmek), فَأَذْرَكَهُ الْمَوْتُ قَبْلَ أَنْ يُذْرِكَهَا (konuları tamamlamadan ölüm onu yakaladı) gibi ifadelerle dikkat çektiği husus, Cürcânî'nin hayata geçirmek istediği i'câz projesinde önemli bir yer tutan müstakil ve sistematik eser telifidir. Ancak vefat etmesi dolayısıyla hedeflediği i'câz projesini gerçekleştirememiştir. Bu ise *Delâil*'in konu tasnifi gibi yönlerden eksik kalmasına neden olmuştur.

99 Cürcânî, *Delâil*, thk. Şâkir, 34.

100 Cürcânî, *Delâil*, thk. İbn Tâvî'tin, 40.

101 Cürcânî, *Delâil*, thk. Şâkir, 546-552 ve 626-628.

102 Cürcânî, *Delâil*, thk. Şâkir, 626-628.

Sonuç

“Önce *Esrâr* mı kaleme alınmıştır yoksa *Delâil* mi?” problemi hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bazı araştırmacılar, *Esrâr*'ın konu tasnifi ve meselelerin işlenişi yönüyle daha sistematik olduğunu iddia ederek *Delâil*'den sonra kaleme alındığı sonucuna varmışlardır. Önce *Esrâr*'ın, sonra da *Delâil*'in kaleme alındığını savunan araştırmacılar ise, sözün üstünlüğünün en iyi şekilde anlaşılmasını sağlayan nazım nazariyesinin *Delâil*'de ayrıntılı bir şekilde izah edilmesini ve Cürcânî'nin ilmî birikimini gerekçe göstermişlerdir. Bu mesele hakkında Cürcânî'nin açık bir ifadesinin olmaması, her iki tarafın da iddiasını gerekçelendirmek için mezkûr eserlerin muhtevalarını dikkate alarak bazı tahminlerde bulunmasına neden olmuştur.

Yapılan araştırmalardan elde edilen veriler çerçevesinde *Delâil*'in *Esrâr*'dan sonra kaleme alındığı sonucuna varılmıştır. Ayrıca Cürcânî'nin tamamlayamadığı son çalışması olduğu tespit edilmiştir. *Delâil*'in iç bütünlüğü ve Cürcânî'nin yazma nüshalarda bulunan taslak hâlindeki notları ayrıntı verse de bu konudaki asıl bilgi, Cürcânî'yi yakından tanıyan ve ilmî serüvenini gözlemleyen Cürcânî Ebû Zeyd ismindeki bir âlimin açıklamasından elde edilmiştir. *Delâil*'in yazma nüshalarından bir tanesinin sonunda yer alan bu açıklamadan hareketle şu çıkarımlarda bulunulabilir:

- Cürcânî, hayatının son yirmi beş yılında aynı dilde söylenmiş iki sözden hangisinin üstün olduğu, fesahat ve belagatin mahiyeti gibi konuları ele almıştır. İ'câzı ilmî bir şekilde temellendirmek için bu meselelere ağırlık vermiştir. Zira o, dönemindeki bazı âlimlerden farklı olarak i'câzın Kur'an'ın nazmında olduğuna inanıyordu. Kur'an'ın nazımının fesahat ve belagat yönüyle nasıl erişilmez olduğunu temellendirmek ise kapsamlı bir araştırma gerektirir. Ebû Zeyd'in yirmi beş yıl vurgusu bu araştırma serüvenine işaretir.
- Cürcânî, hayatının son yirmi beş yıllık döneminde sırasıyla *Esrâr*, *Şâfiye* ve *Delâil* eserlerini kaleme almıştır. Nitekim bu eserler, belagat, fesahat ve i'câzla ilintilidir. Ebû Zeyd'in açıklamaları dikkate alındığında Cürcânî'nin öncelikle beyan meselelerini işlediği *Esrâr*'ı, daha sonra i'câzı bir olgu olarak işlediği *Şâfiye* risalesini, sonrasında da i'câzı fesahat ve belagat meseleleri çerçevesinde temellendirmek üzere *Delâil*'i kaleme aldığı anlaşılmaktadır.
- *Delâil*, tamamlanmamış bir çalışmadır. Her ne kadar günümüzde matbu nüshada tamamlandığına işaret eden açıklamalar olsa da eser, Cürcânî'nin planladığı şekliyle bitmemiştir. Ebû Zeyd, i'câzı kapsamlı bir şekilde işlemek amacıyla Cürcânî'nin Kur'an ayetlerinden örnek vermek istediğini ancak vefatının buna engel olduğunu ifade etmiştir. Bu ise Cürcânî'nin, Kur'an ayetleri üzerinden i'câzın ayrıntılarını izah eden daha geniş ve uygulamalı bir eser kaleme almayı hedeflediğini göstermektedir.
- Ebû Zeyd, doğrudan eser ismi vermemiş olsa da Cürcânî'nin i'câza dair çalışmalar yürüttüğü süreçte vefat ettiğini belirtmiştir. *Delâil*'in iç bütünlüğü, konu tasnifi ve yazma nüshalardaki notlar dikkate alındığında Ebû Zeyd'in, *Delâil* eserini kastettiği kesin olarak anlaşılmaktadır.

- Ebû Zeyd'e göre Cürcânî, incelediği ve derlediği konularda oldukça titiz davranmış, akıl yürütme ve değerlendirme konusunda öne çıkmıştır.

Maddelerden hareketle *Delâil* eserinin kapsamlı bir i'câz projesinin ilk ciddi adımı olduğu anlaşılmaktadır. *Esrâr* ise bu adımın ilmî temelini oluşturan eserdir. Cürcânî, kaliteli sözün meziyeti ve belagat meselelerini teorik açıdan *Esrâr*'da işleyerek i'câz projesinin arka planını oluşturmuştur. Teorik kısmı tamamlayan Cürcânî, uygulamalı kısma geçerek önce *Şâfiye*'yi sonra da *Delâil*'i kaleme almıştır. Ebû Zeyd'in, Cürcânî'nin Kur'an'dan uygulamalı örnekler vermek istediğini ancak ölümünün buna engel olduğunu söylemesi *Delâil*'in işlevini yansıtmaktadır.

Son tahlilde denilebilir ki araştırmacılara düşen, eserin iç bütünlüğünü ya da konu tasnifini eleştirmek değil, Cürcânî'nin amacını tespit etmek, sonrasında da *Delâil*'deki açıklamalar çerçevesinde i'câzın mahiyetine yoğunlaşmaktır. Bunun için öncelikle Cürcânî'nin yaptığı gibi, nahiv ve sarf eksenli dil ilimleri tahsil edilmeli, sonrasında da zevkiselimin oluşmasında büyük öneme sahip şiir eleştirisi ve belagat meseleleri üzerinde durulmalıdır. Arap şiir eleştirisi ve belagatin, i'câzın mahiyetinin idrak edilmesinde kilit konumda olduğu unutulmamalıdır. Bunun yanında Ebû Zeyd'in dikkat çektiği üzere bu konuda derin düşünmek (tedebbür) ve fikir yürütmek (tefekür) gibi ayrıntılar göz önünde bulundurulmalıdır. Cürcânî'nin *Esrâr* ve *Delâil*'de geliştirdiği düşünme biçimi ve söylemlerin derinlemesine bir çözümlemeyle okunması elzemdir. Onun tamamlamadığı i'câz projesini devam ettirmek ve bir adım ileriye taşımak ancak bu şekilde mümkündür.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Abbas, İhsan. *Târîhü 'n-nakdi 'l-edebî 'inde 'l-Arab nakdü 'ş-şi 'r mine 'l-karnî 's-sânî hatta 'l-karnî 's-sâmin el-hicrî*. Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 4. Baskı, 1404/1983.
- Abbas, Fazl Hasan-Senâ. *İ'câzü 'l-Kur'ânî 'l-Kerîm*. Amman: Dâru'n-Nefâis, 8. Baskı, 2015.
- Abdurrahman, Taha. *el-Lisân ve 'l-mîzân ev et-tekevürü 'l-'aklî*. DârülBeyzâ: el-Merkezü's-Sekâfî el-Arabî, 1998.
- Abdürrâzîk, Alî. *Emâlî Abdürrâzîk min 'ulemâ 'i 'l-Ezher fî 'ilmi 'l-beyân ve târîhih*. Mısır: Matbaatü Mikdâd, 1330/1912.
- Abdürrâzîk, Hasan İsmâil. *Merâhilü 'l-bahsî 'l-belâgî fî 'l-lugati 'l-Arabiyye*. Kahire: Dâru't-Tibâ'a el-Muhammediyye, 1979.
- Abdürrâzîk, Hasan İsmâil. *Delâilü 'l-i'câz beyne Ebî Saîd es-Sîrâfî ve 'l-Cürcânî*. Kahire: Dâru't-Tibâ'a el-Muhammediyye, 1411/1991.
- Ahmed, Muhammed Halefullâh. *Mine 'l-vicheti 'n-nefsiyye fî dirâseti 'l-edeb ve nakdh*. Kahire: Matbaatü

- Lecneti't-Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1366/1947.
- 'Ayyâd, Şükri Muhammed. *Kitâbü Aristôtâles fi 'ş-şi'r (nakl Ebî Bişr Mettâ b. Yunus el-Kunnâi mine's-Süryânî ila'l-'Arabî*. Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyye el-'Âmme li'l-Kitâb, 1993.
- el-Bahîtâvî, İmâd Muhammed Mahmûd. *Menâhicü'l-bahsi'l-belâgî 'inde'l-Arab (dirâse fi'l-ususi'l-ma'rifiyye)*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2012.
- el-Bâkîllânî, Ebû Bekr. *İ'câzü'l-Kur'an*. thk. es-Seyyid Ahmed Sakr. Kahire: Dâru'l-Maârif, 1954.
- Bedevisi, Ahmed Ahmed. *Abdülkâhîr el-Cürcânî ve cühûduh fi'l-belâgati'l-Arabiyye*. Kahire: Mektebetü Mısır, 1962.
- el-Bekkâ', Muhammed Kâzım. *el-Medhalü'n-nahvî li'l-i'câzi'l-Kur'ânî 'inde'l-Cürcânî (nazariyyetü'n-nazm)*. Kahire: Ma'hedü'l-Mahtûtâtî'l-Arabiyye, 1442/2021.
- el-Beyhakî, Ebü'l-Hasen Zahîrüddîn Alî b. Zeyd. *Lübâbü'l-ensâb ve'l-elkâb ve'l-a'kâb*. thk. es-Seyyid Mehdi er-Recâî. 2 cilt. Kum: Mektebetü Âyetullâh el-'Uzmâ el-Mar'aşî, 1990.
- Bihbehânî, Seyyid Muhammed Tabâtabâî. *Fihrist-i nüshahâ-yî hattî Kitâbhâne-i Meclisi Şûrâ-yi İslâmî*. Tahran: Kitâbhâne, Müze ve Merkez-i İsnâd Meclis-i Şûrâ-yi İslâmî, 1386/1966.
- Bû Mencil, Abdülmelik. *Ta'silü'l-belâga buhûs nazariyye ve tatbikiyye fi usûli'l-belâgati'l-Arabiyye*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2022.
- el-Cürcânî, Abdülkâhîr. *Delâilü'l-i'câz*. Bursa: İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Hüseyin Çelebi Koleksiyonu, 913.
- el-Cürcânî. *Delâilü'l-i'câz*. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Esad Efendi Koleksiyonu, 3004.
- el-Cürcânî. *Delâilü'l-i'câz*. haz. Muhammed Abduh-Muhammed Mahmûd et-Türküzî eş-Şinkîti. Gözden geçiren: Reşid Rızâ. Kahire: Matbaatü'l-Menâr, 2. Baskı, 1331/1913.
- el-Cürcânî. *Delâilü'l-i'câz*. thk. Muhammed b. Tâvî. Tetuan: el-Matbaatü'l-Mehdiyye, 1950.
- el-Cürcânî. *Esrârü'l-belâga*. thk. Hellmut Ritter. İstanbul: Matbaatü Vezâratî'l-Ma'ârif, 1954.
- el-Cürcânî. *Delâilü'l-i'câz*. thk. Muhammed Abdülmün'im Hafâcî. Kahire: Mektebetü'l-Kâhîre, 1389/1969.
- el-Cürcânî. *Esrârü'l-belâga*. thk. Muhammed Abdülmun'im Hafâcî. Kahire: Mektebetü'l-Kâhîre, 1399/1979.
- el-Cürcânî. *Kitâbü'l-Muktesid fi şerhi'l-Îzâh*. thk. Kâzım Bahr el-Mercân. 2 cilt. Irak: Menşûrât Vizâretî's-Sekâfe ve'l-İ'lâm (Dâru'r-Reşid li'n-Neşr), 1982.
- el-Cürcânî. *Delâilü'l-i'câz*. thk. Mahmûd Muhammed Şâkir. Kahire: Matbaatü'l-Medenî, 3. Baskı, 1413/1992.
- el-Cürcânî. *Esrârü'l-belâga*. şrh. Muhammed İbrâhim Şâdî. Mısır/Mansûra: Dâru'l-Yakîn, 2. Baskı, 2018.
- Dayf, Şevkî. *el-Belâga tetavvur ve târih*. Kahire: Dâru'l-Maârif, 9. Basım, ts.
- ed-Dimaşkı İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Alî. *Tebyînü kezibi'l-müfterî fimâ nusibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasen el-Eş'arî*. thk. Hüsâmeddîn el-Kudsî. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 2. Baskı, 1399/1979.
- Dirâyetî, Mustafa. *Fihristgân-i nüshahâ-yî hattî İrân (Fenha)*. 45 cilt. Tahran: Sazmân-i İsnâd ve Kitâbhâne-i Millî-yi Cumhûrî-yi İslâmî-yi İrân, 1394/2015.
- Ebû Alî, Muhammed Berekât Hamdî. *Me'âlimü'l-menheci'l-belâgî 'inde 'Abdülkâhîr el-Cürcânî*. Amman: Dâru'l-Fikr, 1405/1984.
- Ebû Mûsâ, Muhammed Muhammed. *Medhal ilâ kitâbey Abdülkâhîr el-Cürcânî*. Kahire: Mektebetü Vehbe, 3. Baskı, 2018.
- Ebû Mûsâ. *el-İ'câzü'l-belâgî: dirâse tahliliyye li-türâsi ehli'l-'ilm*. Kahire: Mektebetü Vehbe, Genişletilmiş

Yeni Baskı, 2020.

Ebü Müsâ. *el-İ'câzü'l-belâgî el-kitâbü's-sânî: el-Bâkullâni-Abdülkâhir-es-Süyûti-er-Râfîi*. Kahire: Mektebetü Vehbe, 2021.

el-Emîn, Muhsin. *A yânü's-Şîa*. 11+1 cilt. Beyrut: Dâru'l-Teârûf li'l-Matbûât, 1403/1983.

Hafâcî, Muhammed Abdülmun'im. *Abdülkâhir el-Cürânî ve'l-belâgâtü'l-Arabiyye*. Kahire: el-Matbaatü'l-Müniriyye, 1371/1951.

el-Hatîb, Abdülkerîm. *İ'câzü'l-Kur'an: el-i'câz fî dirâsâti's-sâbikîn dirâse kâşife li-hasâisi'l-belâgati'l-Arabiyye ve me'âyirihâ*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1974.

Hilâl, Muhammed Guneymî. *en-Nakdü'l-edebî el-hadis*. Kahire: Nahdatü Mısr li't-Tibâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1997.

Hilâl, Riyâd. "Difâ' 'an 'ulemâi'l-belâga", *Mecelletü'l-Ezher*, 16/2 (Safer, 1364/1945).

Hüseyin, Abdülkâdir. *Eserü'n-nuhât fi'l-bahsi'l-belâgî*. Kahire: Dâru Garib li't-Tibâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1998.

İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 cilt. Tunus: ed-Dâru't-Tûnusiyye li'n-Neşr, 1984.

İbn Ebü'l-İsba', Ebü Muhammed Zekiyyüddîn. *Bedî'ü'l-Kur'an*. thk. Hıfni Muhammed Şeref. Kahire: Nahdatü Mısr li't-Tiba'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1377/1957.

İbnü'l-Kıftî, Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn. *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim. 4 cilt. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1406/1986.

el-İsfahânî, Râgîb. *Müfredât elfâzi'l-Kur'an*. thk. Safvân Adnân Dâvûdî. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 4. Baskı, 1430/2009.

el-İsfahânî, Mirza Abdullah Efendî. *Riyâzü'l-'ulemâ' ve hiyâzü'l-fuzalâ'*. thk. es-Seyyid Ahmed el-Hüseyinî. 7 cilt. Kum: Matbaatü'l-Hayyâm, 1401/1981.

Konaklı, Numan. "*Abdülkâhir Cürânî'nin İ'câzü'l-Kur'an Fikrine Katkıları*". Doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.

Matlûb, Ahmed. *Abdülkâhir el-Cürânî belâgatih ve nakduh*. Kuveyt: Vekâlatü'l-Matbû'ât, 1393/1973.

Muhammed, Ahmed Sa'd. *el-Usûlü'l-belâgiyye fî kitâbi Sibeveyh ve eserühâ fi'l-bahsi'l-belâgî*. Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, 1999.

Müsâ, Ahmed İbrâhim. *es-Sibgü'l-bedî'i fi'l-lugati'l-Arabiyye*. Kahire: Dâru'l-Kâtibi'l-Arabî li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, 1388/1969.

Ömer, Cemal. *Hâkezâ tekelleme Nasr Ebü Zeyd (el-cüzü'l-evvel) min nassi'l-mushaf ilâ hitâbâti'l-Kur'an*. Windsor: Müessesetü Hindâvî, 2022.

Polat, Salahattin. *Metin Tenkidî*. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfi Yayınları, 2. Baskı 2015.

er-Râzî, Fahreddin. *Nihâyetü'l-icâz fî dirâyeti'l-i'câz*. thk. Nasrullah Hacımüftüoğlu. Beyrut: Dâru Sâdır, 1424/2004.

es-Sekkâkî, Ebü Ya'kûb. *Miftâhu'l-'ulûm*. thk. Naîm Zerkûr. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983.

es-Sübhânî, Ca'fer. *Târîhü'l-fikhi'l-İslâmî ve edvâruh*. Beyrut: Dâru'l-Edvâ', 1419/1999.

es-Südeys, Ahmed b. Sâlih. "et-Takdim ve't-te'hîr 'inde 'Abdilkâhir el-Cürânî fî kitâbeyh el-Esrâr ve'd-Delâil". *Mecelletü'l-'Ulûmi'l-Arabiyye*, 39 (Ocak 2016).

et-Teftâzânî, Sa'düddîn. *el-Muhtasar şerh Telhîsi'l-Miftâh*. thk. Acâc Avde Bergaş. Dımaşk: Dâru't-Takvâ,

1442/2021.

- Tekin, Ahmet. *'Abdulkâhir el-Cürcânî ve Esrâru'l-belâga Adlı Eseri*. Ankara: İlahiyât Yayınları, 2021.
- el-Umerî, Muhammed. *el-Belâgatü'l-Arabiyye usûluhâ ve imtidâdâtuhâ*. Mağrip: Efrikyâ eş-Şark, 1999.
- ez-Zahhâr, Necâh Ahmed. *eş-Şevâhidü's-Şi'riyye fî kitâbi Delâili'l-i'câz li's-Şeyh Abdilkâhir el-Cürcânî*. Mekke: Câmiattü Ümmülkurâ, 1416/1996.
- Zehrân, el-Bedrâvî. *Âlimü'l-lugati Abdülkâhir el-Cürcânî*. Kahire: Dâru'l-Maârif, 1399/1979.

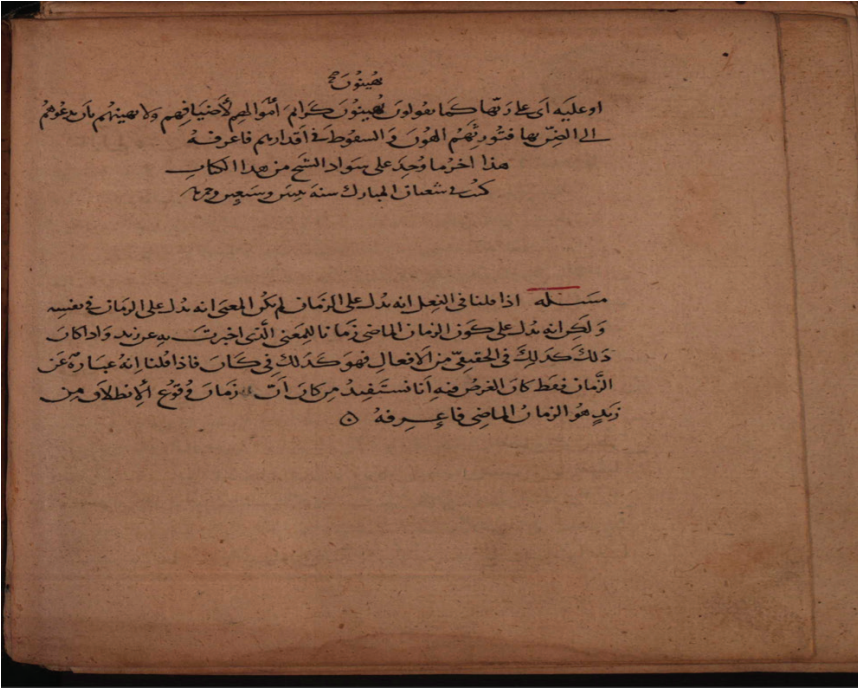
Şekiller/Figures

Şekil 1. Bursa Hüseyin Çelebi Koleksiyonu'ndaki 6./12. yüzyıla ait *Delâil* nüshasının kapak sayfası

Şekil 2. Bursa Hüseyin Çelebi Koleksiyonu'ndaki *Delâil* nüshasında Cürçânî'ye ait müsveddeler

Şekil 3. Bursa Hüseyin Çelebi Koleksiyonu'ndaki *Delâil*'de bulunan müsveddelerin son sayfası

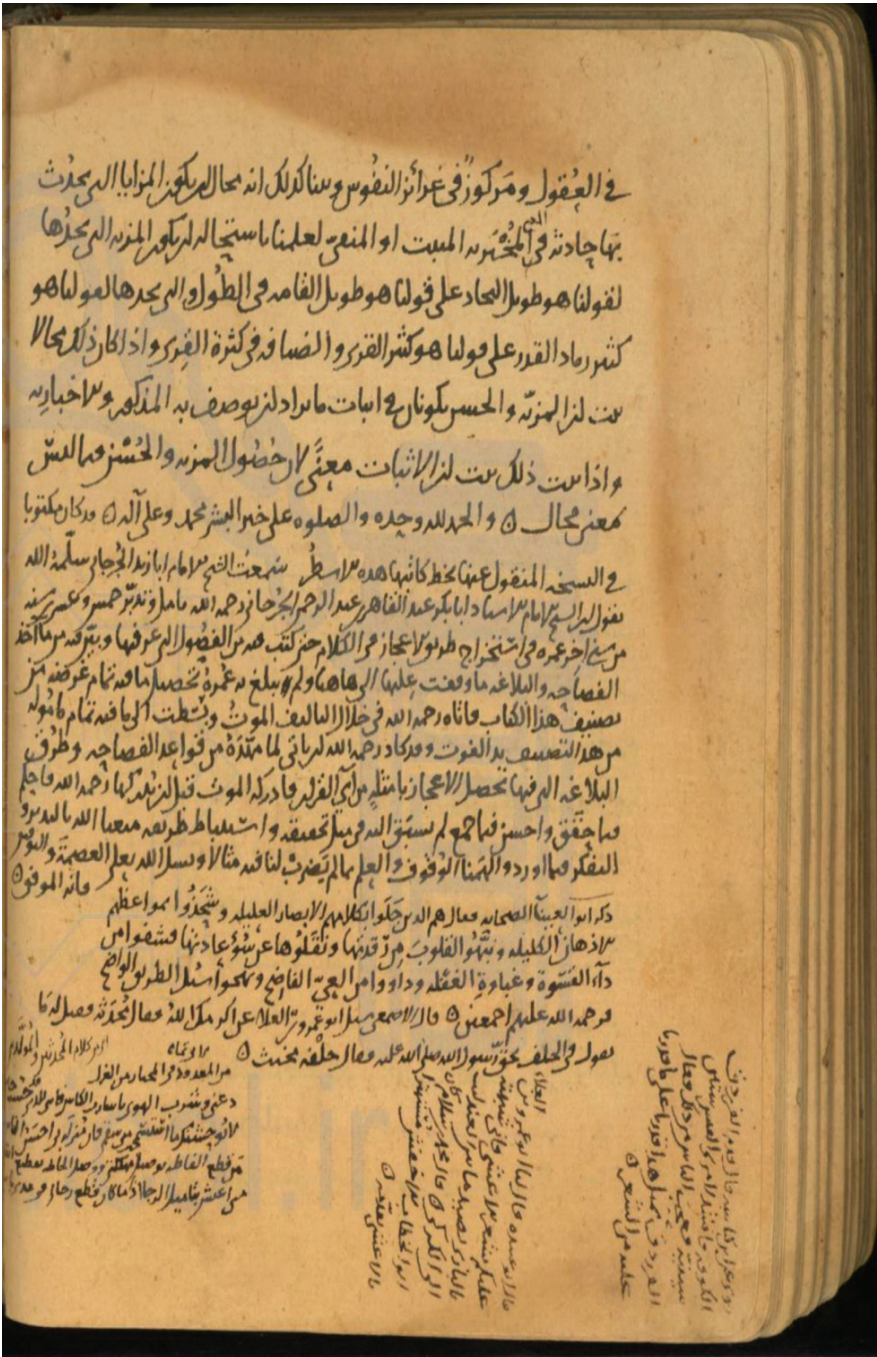

Şekil 4. İran Meclis-i Şûrâ-yı Millî Kütüphanesi'ndeki 6./12. yüzyıla ait *Delâil* nüshasının kapak sayfası

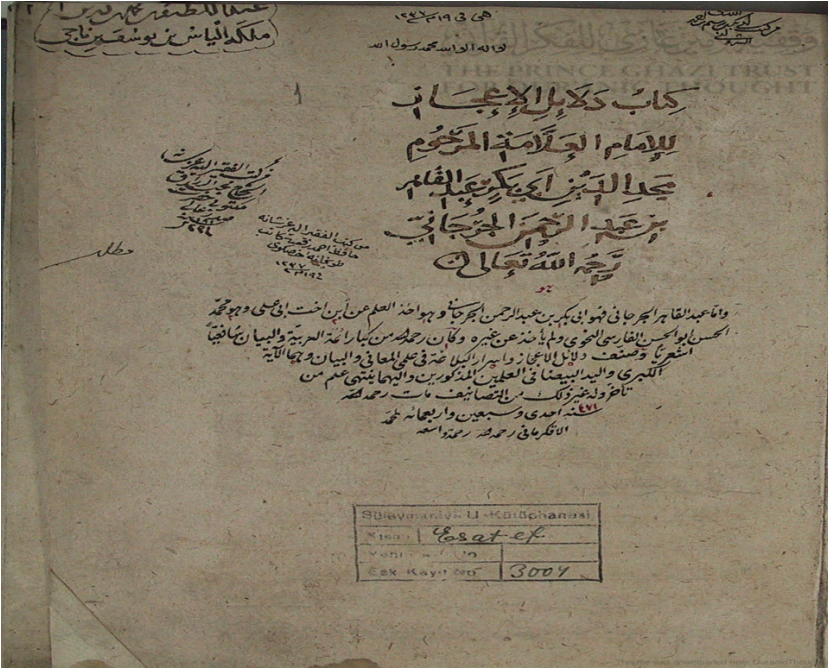

Şekil 5. İran nüshasındaki medhal kısmı (nüshanın ilk sayfaları)

Not: Dikkat edilirse sağ sayfanın 5. satırında Cürçânî'nin iki ifadesinin altında Farsça açıklama yapılmıştır (Şam ravende, Irak ravende).

Şekil 6. İran nüshasında bulunan Cürçânlı Ebû Zeyd'in açıklaması (Delâil'in son sayfası)

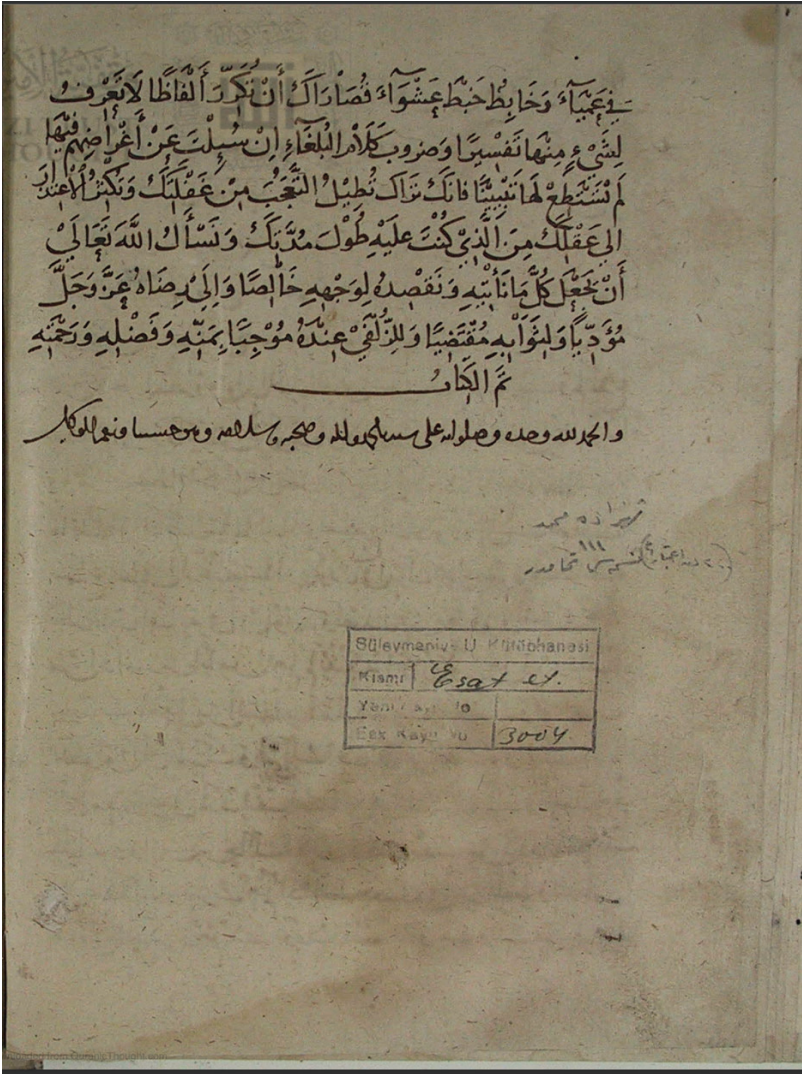

Şekil 7. Esad Efendi Koleksiyonu'nda bulunan ve Şâkir'e göre muhtemelen 6./12. ya da 7./13. yüzyıla ait *Delâil* nüshasının kapak sayfası

Şekil 8. Esad Efendi nüshasının ilk sayfası

Şekil 9. Esad Efendi nüshasının son sayfası

